

De Nederlandse stay behind - organisatie in de koude oorlog

1945 - 1992

Een institutioneel onderzoek

PIVOT-rapport nr. 166

Dit rapport is een gezamenlijke uitgave van het ministerie van Algemene Zaken,
het ministerie van Defensie
&
Rijksarchiefdienst/PIVOT

's Gravenhage, 2005

Tekst: dr. D. Engelen
Vormgeving: Rijksarchiefdienst/PIVOT
Druk: Krips BV

ISBN 90-5909-0489

© Rijksarchiefdienst/PIVOT. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Rijksarchiefdienst/PIVOT.

PROJECT INVOERING VERKORTING OVERBRENGINGSTERMIJN

Voor u ligt het rapport waarin de uitkomsten van een onderzoek, gehouden in het kader van het Project Invoering Verkorting Overbrengingstermijn (PIVOT), zijn weergegeven. PIVOT is een project-organisatie die in mei 1991 door de Algemene Rijksarchivaris in het leven is geroepen. De aanleiding daarvoor vormde de (voorgenomen) verkorting van de overbrengingstermijn conform de nieuwe Archiefwet van vijftig naar twintig jaar. Vanuit het oogpunt van democratisering van het openbaar bestuur moet deze termijnverkorting positief worden beoordeeld. Immers, eerder overgedragen archieven worden ook eerder volledig toegankelijk voor het publiek. Voor de Rijksarchiefdienst betekent deze termijnverkorting echter dat, wanneer er geen maatregelen worden genomen, hij overstroomd wordt met archiefmateriaal. De neerslag van dertig jaar overheids-handelen zou bij de invoering van de nieuwe wet in een korte periode moeten worden overgebracht naar de depots van de archiefdiensten. Voor de centrale rijksorganen wordt de omvang van deze stroom van gegevensbestanden geschat op ongeveer 600 strekkende kilometer over de periode 1943-1973 en over de periode 1973-1990 op nog eens eenzelfde hoeveelheid. Omdat een dergelijke hoeveelheid archiefmateriaal niet beheersbaar, noch hanteerbaar is en de opslag ervan te kostbaar, heeft de Rijksarchiefdienst in het kader van PIVOT tezamen met de verschillende Hoge Colleges van Staat en de ministeries maatregelen getroffen om deze vloed te kanaliseren.

Bij het uitvoeren van deze inhaaloperatie moesten reeds bestaande problemen bij de archiefzorg van de rijksoverheid in versneld tempo worden opgelost. Onder de Archiefwet 1962 zijn grote achterstanden ontstaan in het selecteren van naoorlogs archiefmateriaal en in het overbrengen van archief van vóór 1940 naar de Rijksarchiefdienst. In inspectierapporten van de Rijksarchiefdienst werd daar al op gewezen, maar door het rapport 'Archiefbeheer en -behoud bij het Rijk' dat de Algemene Rekenkamer in 1988 uitbracht, is dit probleem pas in zijn volle omvang tot politiek Den Haag doorgedrongen.

PIVOT is mogelijk geworden door de inzet van extra financiële middelen die de minister van WVC in 1991 heeft toegezegd: fl. 17 miljoen over een periode van tien jaar (de looptijd van het project). Daarnaast zetten de ministeries en de Hoge Colleges van Staat, verantwoordelijk voor selectie en overdracht van hun archieven, elk eigen middelen in om deze operatie mogelijk te maken. Afspraken daarover zijn vastgelegd in convenanten die de verschillende secretarissen-generaal of vertegenwoordigers van de Hoge Colleges van Staat met de Algemene Rijksarchivaris hebben gesloten.

1. De uitgangspunten van PIVOT

Om de hierboven beschreven papiervloed op een verantwoorde manier te kunnen beperken heeft PIVOT een nieuw selectie-instrument ontworpen. De traditionele selectiemethoden zijn voor een operatie van deze omvang niet toereikend: zij zijn te arbeidsintensief en dus te kostbaar, terwijl de basis van de gevoerde selectie niet altijd duidelijk is geformuleerd. Bij de traditionele selectie worden als criteria gebruikt: de inhoudelijke of informatieve waarde van documenten en de plaats die zij innemen in het geheel van een dossier, een archief of verzameling archieven. Aangezien men bij die manier van selecteren geen model hanteert waarmee men de context van de gegevens in kaart kan brengen, kan men aan de gegevens op zich moeilijk een waarde toekennen. De functie van de gegevens is in dat geval niet te achterhalen. Het gevolg hiervan is een subjectieve selectie omdat iedereen die selecteert een eigen interpretatie aan de gegevens geeft.

PIVOT gaat ervan uit dat de selectie moet worden uitgevoerd vanuit het gezichtspunt van het overheidsorgaan of de organen die deze documenten in het kader van hun taak en het daaruit voortvloeiende handelen hebben ontvangen of geproduceerd: niet de informatiewaarde van documenten, maar de waardebepaling van handelingen van overheidsorganen staat centraal. Met de gegevensbestanden die naar de Rijksarchiefdienst worden overgebracht moet het handelen van de overheid in relatie tot haar omgeving op hoofdlijnen te reconstrueren zijn. Daarbij wil PIVOT met het resultaat van de selectie op basis van deze doelstelling bronnen voor de kennis van en het inzicht in de Nederlandse samenleving (en cultuur) veiligstellen voor blijvende bewaring.

De methode om dit te bereiken is de methode institutioneel onderzoek van PIVOT. Deze methode is in de afgelopen jaren ontwikkeld aan de hand van praktijkervaringen en nieuwe, theoretische inzichten uit binnen- en buitenland. Via wet- en regelgeving en andere bestuurlijk-organisatorische bronnen wordt nagegaan welke handelingen overheidsorganen verrichten. Op basis van de handelingen kan achterhaald worden welke neerslag er in principe zou *moeten* zijn. Met andere woorden, de selectie zal niet meer plaatsvinden op basis van het archiefstuk zelf, maar op basis van de handeling. Handelingen worden gewaardeerd in het kader van de context.

Uiteindelijk zal PIVOT de overbrenging van het geselecteerde materiaal naar de depots van de Rijksarchiefdienst begeleiden. De rijksorganen zijn zelf verantwoordelijk voor de fysieke selectie en bewerking die de archieven en andere gegevensbestanden moeten ondergaan om ze geschikt te maken voor overdracht. Desgewenst zal PIVOT hen daarbij adviseren. Richtsnoer voor de bewerking na het institutioneel onderzoek en de institutionele selectie vormen de door de Permanente Commissie Documentaire Informatievoorziening (PCDIN) in september 1991 aanvaarde 'Normen voor goede en geordende staat' (zie hiervoor ook de PIVOT-brochure 'Om de kwaliteit van het behoud: normen 'goede en geordende staat' (Rijksarchiefdienst/PIVOT, 's Gravenhage 1993).

2. Het institutioneel onderzoek

Om het voor de selectie noodzakelijke inzicht te krijgen in het handelen van de overheidsorganen is PIVOT institutionele onderzoeken gestart bij de verschillende ministeries. De onderzoekers worden door PIVOT zelf en door de verschillende ministeries ingezet. Zij nemen gezamenlijk ongeveer 130 onderzoeksgebieden of beleidsterreinen voor hun rekening. Per beleidsterrein beschrijft de onderzoeker de historische ontwikkeling van dat beleidsterrein als context van de handelingen die er sinds 1940 zijn verricht. De onderzoeksperiode verschilt per beleidsterrein, maar bestrijkt in het algemeen de periode 1940 tot heden.

Uitgangspunt bij de onderzoeken vormt de Methode van Institutioneel Onderzoek (MIO), neergelegd in de brochure 'Handelend optreden' (PIVOT-brochure, 's Gravenhage 1994). De resultaten van een institutioneel onderzoek worden beschreven in een Rapport Institutioneel Onderzoek (RIO). Een RIO is de contextbeschrijving van een beleidsterrein waarop overheidsorganen handelend optreden en omvat:

1. een historische schets van het beleidsterrein waarop het onderzoek betrekking heeft, inclusief:
 - de doelstellingen van de overheid op het beleidsterrein;
 - de overheidsorganen en overige actoren;
 - de onderlinge relaties tussen de actoren;
 - de beleidsinstrumenten;
 - een beschrijving van het taakgebied waartoe het beleidsterrein behoort.
2. een overzicht van de handelingen die overheidsorganen verrichten of hebben verricht, inclusief:
 - de looptijd van elke handeling (begin- en einddatum);
 - de grondslag (bron) van elke handeling;
 - het product van de handeling (indien bekend).

Zo mogelijk worden de handelingen thematisch of procedureel geordend, waardoor men de handelingen in hun context kan zien.

Een belangrijk begrip in het institutioneel onderzoek vormt de 'handeling'. Een handeling is een complex van activiteiten, gericht op het totstandbrengen van een product, dat een actor verricht ter vervulling van een taak of op grond van een bevoegdheid. Aangezien we niet alleen willen beschrijven wat de overheid moet doen maar ook wat zij daadwerkelijk doet, gebruiken we als bron voor het beschrijven van het handelen niet alleen officiële wet- en regelgeving en de daaruit voortvloeiende algemene maatregelen van bestuur, koninklijke besluiten, ministeriële regelingen en beschikkingen zoals instellings-, opheffings- en organisatiebesluiten als onderzoeksbron, maar ook jaarverslagen en jaaroverzichten, staatsalmanakken, memories van toelichting op de rijksbegroting en op bovengenoemde wetten, beleidsnota's, archieven en literatuur. Daarnaast vormen interviews met beleidsmedewerkers en andere deskundigen - in en buiten de overheid - op het beleidsterrein een bron van informatie.

Naast het begrip 'handeling' neemt het begrip 'actor' in het institutioneel onderzoek een belangrijke plaats in. 'Actor' volgens de PIVOT-methode wordt gedefinieerd als "een overheidsorgaan of een particuliere organisatie of persoon die een rol speelt op een beleidsterrein". Strekten de PIVOT-onderzoeken zich tot 1995 uit tot de handelingen van overheidsorganen in de strikte zin van het woord, in de Archiefwet 1995 wordt, gebaseerd op de Algemene wet bestuursrecht, onder 'overheidsorgaan' verstaan "organen van overheidsstichtingen, verenigingen en vennootschappen die, ook voor zover zij niet krachtens publiekrecht zijn ingesteld, toch met openbaar gezag zijn bekleed of waaraan toch één of meer overheidstaken zijn opgedragen en de daarvoor benodigde publiekrechtelijke bevoegdheden zijn toegekend". Het begrip 'overheidsorgaan' is hiermee aanzienlijk verbreed.

In de onderzoeksrapporten worden de handelingen van particuliere instellingen niet opgenomen. Wel wordt hun rol op het beleidsterrein beschreven. Op grond van het acquisitieprofiel van het Algemeen Rijksarchief wordt bepaald of de archieven van particuliere instellingen voor overbrenging in aanmerking komen.

3. De toepassingsmogelijkheden

De resultaten van het institutioneel onderzoek, neergelegd in het RIO, worden daarna verwerkt in een wettelijk voorgeschreven selectie-instrument: de selectielijst, in PIVOT-termen het "basis selectiedocument" (BSD). De selectielijst is een lijst van handelingen die elk voorzien zijn van de waardering 'bewaren' of 'vernietigen'. De selectielijst volgt uit de beschrijving van het RIO. In overleg met de betreffende instelling(en) wordt aan de hand van deze selectielijst bezien welke gegevensbestanden voor 'de eeuwigheid' geselecteerd moeten worden en uiteindelijk overgebracht worden aan de Rijksarchiefdienst. De ontwerp selectielijst wordt ter inzage gelegd bij verscheidene instanties en de zorgdrager(s) bied(t)(en) de ontwerp-selectielijst aan aan de minister van OCenW. De definitieve selectielijst wordt vastgesteld door de zorgdrager(s) in kwestie en de minister/staatssecretaris van OCenW.

Wanneer de inhaaloperatie eenmaal voltooid is, zijn we er nog niet. In de toekomst moet worden voorkomen dat nieuwe achterstanden ontstaan bij selectie en overbrenging van gegevensbestanden. Om de toepassingsmogelijkheden van het institutioneel onderzoek ook voor de toekomst te kunnen garanderen, is het daarom noodzakelijk om ontwikkelingen in taken, handelingen en organisatie van de overheid, alsmede de grondslag van die taken en handelingen bij te houden. De verantwoordelijkheid hiervoor ligt bij de zorgdragers. Het RIO en het BSD kunnen gebruikt worden als basis voor de ontwikkeling van een structureel documentair informatieplan teneinde het beheer van de gegevensbestanden die de Rijksarchiefdienst na 20 jaar verwerft en het beheer van de gegevensbestanden bij de verantwoordelijke organen zelf te verbeteren.

Zo kan in samenwerking met de betreffende organen worden voorkomen, dat zich in de toekomst nieuwe, onbeheersbare stuwmeren van archief en andere gegevensbestanden zullen vormen.

4. Volumevermindering archieven en vergroting opslagcapaciteit

Ook op deze terreinen is PIVOT werkzaam. Volumevermindering kan voor bepaalde archieven worden bereikt door middel van substitutie: het overzetten van de informatie op een andere drager, bijvoorbeeld microfilm, microfiches en in de toekomst wellicht beeldplaat. Inmiddels is uitbreiding van de opslagcapaciteit met ca. 25 km. van bestaande depots in het Algemeen Rijksarchief gerealiseerd door de installatie van verrijdbare stellingen (compactus).

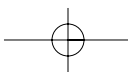
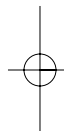
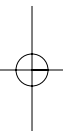
Gewapend met de opgedane ervaring zal PIVOT ook over deze kwesties de rijksorganen kunnen adviseren, die daarvan bij het moderne gegevensbeheer weer hun voordeel kunnen doen.

Algemeen Rijkarchief/PIVOT/Den Haag, juni 1995.

INHOUDSOPGAVE

Verantwoording	11
Inleiding	13
Hoofdstuk I: het initiatief van Somer	15
Hoofdstuk II: het initiatief van Veeneklaas	25
Hoofdstuk III: coördinatie	32
Hoofdstuk IV: groei in de jaren vijftig	35
Hoofdstuk V: crisis	46
Hoofdstuk VI: tegenstemmen	54
Hoofdstuk VII: O & I na 1967	56
Hoofdstuk VIII: reorganisatie en opheffing	67
Bijlage	70
Hoofdstuk IX: Actoren	72
Handelingen	74
Lijst van afkortingen	80
PIVOT publicaties	81

VERANTWOORDING

Dit onderzoek werd verricht in opdracht van de minister-president, minister van Algemene Zaken, en van de minister van Defensie. Hun rechtsvoorgangers droegen de politieke verantwoordelijkheid voor het functioneren en tenslotte voor de beëindiging van de Nederlandse *stay behind*-organisaties. Deze organisaties waren bedoeld om bij een vijandelijke bezetting achter te blijven in bezet Nederland en vanuit de clandestiniteit de vijand te bestrijden. Hoe zij zich daarop voorbereidden en welke taakverdeling daarbij gold, komt uitvoerig aan de orde. Voor het onderzoek heb ik gebruik gemaakt van een drietal soorten bronnen. In de eerste plaats de schaarse open bronnen terzake. Vervolgens gesprekken met personen die in de desbetreffende organisaties leidende functies hebben bekleed, sommigen in de laatste fase tot en met het moment van opheffing, anderen in een eerdere periode. Tenslotte het bewaard gebleven archiefmateriaal. Daarover een enkel woord ter toelichting.

Voor beide organisaties - die sinds 1985 werden aangeduid met de letters A en B - geldt, dat zij tientallen jaren lang in het diepste geheim hun *stay behind*-voorbereidingen hebben getroffen. Dat bracht met zich mee, dat slechts het allernoodzakelijkste aan het papier werd toevertrouwd. Vooral wat het feitelijk functioneren van de organisaties betreft is het archiefmateriaal summier. De witte vlekken konden deels ingevuld worden door gesprekken met de voormalige directeurs van A en B. De grote lijn, het beleid, werd uiteengezet door de voormalige coördinator van A&B, en - zeer summier - door diens plaatsvervanger.

Het bewaard gebleven geheime archiefmateriaal van de organisatie B berust bij het ministerie van Defensie. In het kader van dit onderzoek heb ik hiertoe onbelemmerd toegang gekregen. Het materiaal zelf is nogal ongelijksoortig van aard. Een 'Fundgrube' voor het volgen van de ontwikkeling van de B-dienst is een soort kroniek, in de jaren zeventig begonnen door de toenmalige directeur en vervolgens bijgehouden en afgesloten door de laatste van diens opvolgers. Diens aandeel is helaas wel zeer summier. Daarnaast is er een tamelijk grote verzameling technische gegevens, afkomstig van de afdeling C (voor communicatie) van de B-dienst. Ook bewaard gebleven is de zogenaamde Documentatie Nederland, het geheel van gegevens dat - mocht Nederland ooit bezet worden - de regering in vrijheid geacht werd nodig te hebben. Dit soort gegevens werd periodiek aangevuld en aangepast aan de nieuwste ontwikkelingen. De voor afwikkeling en nazorg benodigde gegevens tenslotte zijn in beheer bij de bevelhebber der landstrijdkrachten.

Het bewaard gebleven geheime archiefmateriaal van de organisatie A berust bij het ministerie van Algemene Zaken in het archief van het Kabinet van de minister-president. Ook tot dit materiaal heb ik onbelemmerd toegang gekregen. Het meest substantiële deel van dit materiaal heeft betrekking op twee cruciale momenten in het bestaan van de organisatie: de crisis in de organisatie in de jaren zestig waaraan het onderzoek en de aanbevelingen van de commissie-Ruppert een eind maakten, en de beëindiging van de organisatie met de daarop betrekking hebbende terugblikken en historische beschouwingen.

Persoonsgegevens van belang in verband met de afwikkeling van de A-organisatie bevinden zich eveneens in het geheime archief van het Kabinet van de minister-president.

Het onderzoek als zodanig was niet aan beperkingen onderhevig. Ten aanzien van de schriftelijke neerslag daarvan – dit rapport - was afgesproken dat de nonimiteit van functionarissen en geheime medewerkers gehandhaafd zou worden. Wat de geheime medewerkers ('het veld') betreft was dat geen probleem; zij bepaalden niet het beleid en de institutionele kaders van de organisatie(s). Ten aanzien van de verantwoordelijken – politici, hoge ambtenaren en leidinggevende functionarissen – was dat maar ten dele mogelijk, wilde het rapport iets meer zijn dan een bloedeloze en daardoor onbegrijpelijke abstractie. Ik heb er daarom voor gekozen de namen van overleden hoofdrolspelers niet weg te laten, ook al omdat de rol van sommigen van hen (Somer, Eindhoven, Veeneklaas) al in den brede bekend is. Het was daarbij vooral mijn bedoeling de politieke en ambtelijke context zichtbaar te maken, de essentie immers van een institutioneel onderzoek.

Den Haag, voorjaar 2005.

D. Engelen

INLEIDING

In april 1992 werd een eind gemaakt aan het bestaan van de Nederlandse *stay behind*-organisaties A en B, tot ongeveer het midden van de jaren tachtig O&I (Operaties en Inlichtingen) genoemd en in de volksmond ten onrechte aangeduid met de naam Gladio¹. Op dit gebied bestond er in Nederland gedurende bijna een halve eeuw de – voor zover valt na te gaan – unieke situatie dat er twee organisaties werkzaam waren die weliswaar door één persoon gecoördineerd werden, die weliswaar op enkele punten samenwerkten, maar die voor het overige hun eigen onafhankelijke positie handhaafden en indien nodig fel verdedigden. De wortels van dit verschijnsel zijn terug te vinden in de tweede wereldoorlog en de periode direct daarna.

Aan het einde van de tweede wereldoorlog waren er twee Nederlandse organisaties, geheime diensten zo men wil, die vanuit Groot-Brittannië en met steun van de Britse diensten agenten naar het bezette Nederland hadden gestuurd. Een daarvan was het Bureau Inlichtingen der Nederlandsche Regeering (BI) dat zich in samenwerking met de Britse inlichtingendienst MI 6 had toegelegd op het verzamelen van politieke, economische en vooral militaire inlichtingen ten behoeve van de geallieerde oorlogvoering. Hoofd van BI was dr. J.M. Somer die in 1945 de rang van kolonel had bereikt. De andere organisatie was het Bureau Bijzondere Opdrachten (BBO) dat samenwerkte met het Britse Special Operations Executive (SOE) en dat tot taak had het verzet tegen de bezetter te stimuleren, zowel door het verschaffen van wapens en springstoffen als door het ondersteunen van het moreel van de bevolking. Dat laatste gebeurde onder meer door steun aan de illegale pers. Hoofd van BBO was generaal-majoor b.d. J. W. van Oorschot, dezelfde die jarenlang de militaire inlichtingendienst GS III had geleid tot in 1939 het ‘Venlo-incident’ hem tot aftreden dwong.

Na de tweede wereldoorlog verdwenen de oorlogsorganisaties Bureau Inlichtingen en Bureau Bijzondere Opdrachten. Toch leefde in beide organisaties de gedachte dat voortzetting in een of andere vorm geboden zou zijn: de dreiging van een nieuwe oorlog, nu tegen het oprukkende communisme leek zeer reëel. Beide organisaties werkten deze gedachte uit, elk op zijn eigen manier.

Bij het Bureau Inlichtingen was het de leiding die de initiatieven nam. Het plaatsvervangend hoofd C.L.W. Fock werd begin 1946 het eerste hoofd van de Buitenlandse Inlichtingendienst, in zekere zin de voortzetting van BI. Hiermee kreeg Nederland voor het eerst in zijn geschiedenis een niet-militaire inlichtingendienst naar Brits model. Focks voormalige chef bij BI, de kolonel dr J.M. Somer, was beroepsofficier en al vóór de tweede wereldoorlog betrokken bij de toenmalige militaire inlichtingendienst GS III A. Het was Somer die op grond van zijn oorlogservaringen ervoor pleitte, onder de dekmantel van BI-in-afwikkeling een dienst in het leven te roepen die zich zou voorbereiden op

¹ Gladio was de naam van een Italiaanse geheime organisatie die in geval van bezetting als een soort guerillabeweging zou optreden. Zie ook hoofdstuk VII.

berichtgeving vanuit een onverhoopt bezet Nederland aan een regering die zich alsdan in vrijheid zou bevinden. Naast de sinds 1919 bestaande GS III A (inlichtingen) en GS III B (veiligheid) zou er in Somers visie een GS III C moeten komen dat zich zou richten op de militaire *'active intelligence'* (het operationele werk in het buitenland) en op het voorbereiden van een *stay behind*-organisatie. Dat kwam er ook, dankzij de steun van de chef van de generale staf mr. H.J. Kruls. Somer werd het eerste hoofd van GS III C.

Onafhankelijk hiervan was ook in de gelederen van BBO de gedachte opgekomen dat het jammer en misschien wel onverantwoord zou zijn om de in de oorlog opgedane ervaringen en expertise verloren te laten gaan. Bij BBO was het echter niet de leiding, maar een 'gewone' geheim agent, dr G.M.H. Veeneklaas, die samen met twee marconisten daartoe stappen ondernam..

Dit is de plaats om te wijzen op de enorme impact die het zogenaamde Englandspiel heeft gehad op al degenen die er van veraf of van nabij mee te maken hadden. De tientallen doden die SOE/Dutch Section c.q. BBO te betreuen had als gevolg van dit 'Spiel' hebben een blijvend stempel gedrukt op het denken over veiligheid en beveiliging bij de organisatie die uit het initiatief van Veeneklaas c.s. zou ontstaan. De uit het Englandspiel getrokken lessen leidden tot een vèrgaande mate van compartimentering, binnen de eigen organisatie maar ook ten opzichte van de organisatie van Somer. Weliswaar ontstond er een vorm van coördinatie aan de top, maar van een hechte samenwerking tussen beide *stay behind*-organisaties, laat staan van integratie, kan niet worden gesproken. Vandaar dat aan ontstaan en ontwikkeling van elk van beide organisaties aparte hoofdstukken worden gewijd. Daarnaast zal de onderlinge samenwerking, of het gebrek daaraan, aan de orde komen, met name waar het gaat om de zogenaamde oorlogsorganisatie, de samenvoeging van de staven van beide organisaties tot een National Clandestine Service (NCS). Deze NCS zou ten dienste van en in de fysieke nabijheid van de regering in vrijheid gevestigd worden, in het geval het grondgebied van het Koninkrijk bezet zou zijn of worden. In die situatie zou tot uitvoering moeten komen wat gedurende jaren zorgvuldig en in het diepste geheim was voorbereid. Tot die uitvoering heeft het gelukkig niet hoeven komen.

HOOFDSTUK I: HET INITIATIEF VAN SOMER

In zijn verklaring tegenover de Parlementaire Enquete Commissie² maakte Somer van zijn hart geen moordkuil: de regering had voor de tweede wereldoorlog geen enkele *stay behind*-voorbereiding getroffen om verbindingen te handhaven met bezet Nederland, waardoor het tot november 1942 moest duren voor er een naar behoren werkende inlichtingendienst van de grond kwam die in staat was informatie uit het bezette Nederland ter beschikking te stellen van de regering in ballingschap. Naar de mening van Somer, die hierin naderhand werd bijgevallen door de Parlementaire Enquete Commissie, was de regering in dit opzicht ernstig tekort geschoten. Wat de PEC niet wist, en Somer niet vertelde, was dat er op dat moment al enkele jaren zo'n door Somer bedoelde en door hem opgerichte organisatie bestond.

Botsende ambities

Hoogstwaarschijnlijk hebben Somer en zijn plaatsvervanger Fock al ruim voor de capitulatie van Hitler-Duitsland plannen gemaakt om op een of andere manier hun Bureau Inlichtingen na de bevrijding voort te zetten. In elk geval bestaat er een 'Memorandum betreffende de organisatie van een inlichtingendienst na den oorlog' van de hand van de toenmalige kapitein Fock. Somer diende dit stuk waarmee hij het kennelijk eens was, in maart 1945 in bij minister van Oorlog J.E. de Quay. Het bevatte het voorstel de inlichtingendienst – BI dus – niet alleen voort te zetten, maar de taken ervan zelfs uit te breiden met onder meer het inwinnen van inlichtingen (militair, politiek en economisch) in en over het buitenland, een en ander naar het voorbeeld van de Britse en Amerikaanse diensten MI6 en OSS (de voorloper van de in 1947 opgerichte CIA). Zo'n dienst zou moeten ressorteren onder een departement van Algemene Zaken, maar zou met alle betrokken departementen verbindingen moeten onderhouden. In het licht van de internationale verhoudingen achtten Fock en Somer een dergelijke dienst onmisbaar, juist omdat Nederland niet tot de grootste mogendheden behoorde.

Somer en Fock waren niet de enigen die met dit soort voorstellen kwamen. Ook het hoofd van het Bureau Bijzondere Opdrachten, de gepensioneerde generaal Van Oorschot, wendde zich tot De Quay. Hij pleitte ervoor, uit het BBO een naoorlogse contraspionage-dienst te vormen. De Quay voegde beide voorstellen bijeen in een 'Nota voor den Ministerraad' van 11 april 1945. Daarin stelde hij voor, Somer en Van Oorschot op te dragen een plan uit te werken voor wat hij omschreef als een naoorlogse 'Nederlandsche Intelligence Service'. De Quay voegde eraan toe dat het hem raadzaam leek daarmee zonder dralen te beginnen om optimaal gebruik te kunnen maken van de ervaring door BI en BBO opgedaan.

Kennelijk viel De Quays nota bij de ministerraad in goede aarde, want eind mei 1945 ontving Somer een positief antwoord van De Quay. De minister verzocht

² Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 4 De Nederlandse geheime diensten te Londen.

hem, het Bureau Inlichtingen zoveel mogelijk intact te houden en de bij Koninklijk Besluit van 23 november 1942 verplicht gestelde liquidatie van het bureau zoveel mogelijk te beperken. BI, aldus De Quay, kan nog goede dienst doen door onder meer voor het Militair Gezag de verbindingen te verzorgen met name tussen Nederland en Londen, maar ook tussen de verschillende plaatsen in Nederland. Na de Duitse capitulatie waren immers niet alle departementen en diensten als bij toverslag van Londen naar Den Haag overgebracht – dat zou nog maanden duren. Bovendien waren in Nederland zelf de communicatiemogelijkheden zo vlak na de bevrijding nog beperkt. Voorlopig, zo liet De Quay aan Somer weten, bent u nog wel even bezig met de afwikkeling van de BI-werkzaamheden. Tenslotte, mocht Somer dan nog tijd en mankracht over houden, zou hij Eindhoven kunnen bijstaan die zojuist – op 29 mei – was begonnen het Bureau voor Nationale Veiligheid uit de grond te stampen. Kortom, zo liet De Quay weten, het Bureau Inlichtingen zou zoveel mogelijk intact moeten blijven met het oog op de uitvoering van het Memo dat Somer hem in maart had toegezonden. Tot eventuele liquidatie zou het pas kunnen komen nadat een daartoe in te stellen commissie had geadviseerd over de manier waarop een naoorlogse inlichtingendienst vorm en inhoud zou moeten krijgen.

Somer was zeer te spreken over de reactie van De Quay en liet hem dat per brief van 4 juni 1945 weten. Hij beloofde alle door de minister gedane suggesties te zullen opvolgen: hij zou contact met Eindhoven opnemen, de zaken van BI niet overhaast afwickelen en bovendien – dat had De Quay overigens niet gevraagd – contact opnemen met vertegenwoordigers van de Britse en Amerikaanse diensten in Nederland.

De commissie waarover De Quay had gesproken werd inderdaad ingesteld en bestond uit een driemanschap dat drie departementen vertegenwoordigde: J.J. van Houten sprak namens het departement van Marine, F.C.A baron van Pallandt namens Buitenlandse Zaken en namens Oorlog had Fock daarin zitting. De commissie kwam tot de conclusie dat er alle aanleiding was om te komen tot de oprichting van een Nederlandse inlichtingendienst langs de lijnen die in het memorandum Fock/Somer waren geschetst. Van de drie commissieleden had alleen Fock op dat moment geen vaste ambtelijke betrekking, anders dan die van plaatsvervanger van het hoofd van BI-in-afwikkeling. Het mag dan ook niet zeer verrassend worden genoemd dat Fock werd benoemd tot hoofd van de Buitenlandse Inlichtingendienst (BID), bij hetzelfde Koninklijk Besluit no. 1 van 16 februari 1946 waarbij de BID werd opgericht. Daarbij zal ongetwijfeld een rol hebben gespeeld dat het Fock was geweest die als de eigenlijke auteur van het memorandum de grote lijnen had uitgezet.

Voor het verloop van dit verhaal en met name voor de verhouding Somer-Fock daarin is het van belang hier op te merken dat artikel 5 van de instellingsbeschikking van de BID in die context een cruciale rol speelde. Dat artikel bepaalde namelijk dat slechts het hoofd van de BID bevoegd was tot het uitzenden naar het buitenland van personen met geheime opdrachten. Op dit punt zouden Somer en Fock nog de degens kruisen.

Niet duidelijk is, of Somer en Fock de 'erfenis' van BI in goed overleg met elkaar hadden verdeeld, of dat Fock zijn vroegere chef een slag voor is geweest door zich tot hoofd van de BID te laten benoemen. Duidelijk is wel dat Somer, al dan niet noodgedwongen, genoeg nam met de hem gelaten resten van het voormalige BI. In een brief aan minister van Oorlog

J. Meynen, gedateerd 15 februari 1946 maar waaruit duidelijk blijkt dat hij het KB van 16 februari inhoudelijk al kende, stelde Somer vast dat met de oprichting van de BID de taak van BI bijna was afgelopen. Hij zette uiteen dat hij met Fock had afgesproken dat de posten Brussel, Stockholm en Lissabon geleidelijk door de BID zouden worden overgenomen en dat het rest-deel van BI in Londen in zijn geheel geliquideerd zou worden. Na 1 april 1946, aldus Somer, zal BI hebben opgehouden te bestaan.

Na deze feitelijke introductie kwam Somer ter zake. Het zou toch jammer zijn, zo stelde hij, als het archiefmateriaal van het voormalige Bureau Inlichtingen verloren zou gaan. Weliswaar was het Centraal Bureau voor Oorlogsdocumentatie (rechtsvoorganger van het NIOD) gaarne bereid het over te nemen, maar dat zou niet zonder meer kunnen, aldus Somer, omdat bij dat bureau geen speciale kennis omtrent het inlichtingenwerk aanwezig was. Daarom pleitte Somer er voor, het BI-archief te doen ordenen door een in het leven te roepen 'Afwikkelingsbureau BI' dat gevestigd zou kunnen worden aan de Laan van Hoogwolde te Wassenaar (de woning van Somer). BI zou dan per 1 april 1946 de villa Maarheeze waarin het bureau sinds mei 1945 was gehuisvest, kunnen verlaten. Dat pand zou dan bestemd kunnen worden voor 'den te stichten Militairen Inlichtingendienst van den Generalen Staf' waarover Somer al vanaf eind 1945 met generaal Kruls had overlegd. In concreto stelde Somer voor, hem te benoemen tot hoofd van het Afwikkelingsbureau BI en hem tegelijkertijd te ontheffen van zijn functie van hoofd van het Bureau Inlichtingen.

Op deze manier hield Somer twee ijzers in het vuur. Aan de ene kant het Afwikkelingsbureau BI, met de leiding waarvan hij op eigen suggestie inderdaad werd belast. Bij Koninklijk Besluit van 1 mei 1946 werd hij op zijn verzoek eervol ontheven van de leiding van het Bureau Inlichtingen der Nederlandsche Regeering, onder gelijktijdige benoeming tot hoofd van het Afwikkelingsbureau van BI. Aan de andere kant de militaire inlichtingendienst waarvan hij in zijn brief aan Meynen melding had gemaakt en waarover hij met de chef van de generale staf, Kruls, inmiddels overeenstemming had bereikt. Wat Somer zich voorstelde bij een dergelijke dienst kan het best getoond worden aan de hand van de brief van Kruls aan Meynen van op 13 mei 1946, waarin hij Somers voorstellen overneemt.

Die voorstellen kwamen er in het kort op neer, dat naast de hoofdafdelingen IIIA en IIIB er in de organisatie van de generale staf een nieuwe hoofdafdeling IIIC zou komen, ook al zou deze, anders dan de andere hoofdafdelingen, niet in het algemeen hoofdkwartier gehuisvest moeten worden. De taak van IIIC zou, ter aanvulling en completering van het werk van IIIA en IIIB, uit twee delen bestaan. De hoofdafdeling IIIA hield zich specifiek bezig met het produceren van gebruiksklare inlichtingenrapporten (*finished intelligence*), IIIB had de zorg voor de militaire veiligheid en IIIC zou zich moeten gaan bezig houden met de *active*

intelligence, het langs operationele weg verzamelen van de gegevens waarvan met name IIIA gebruik zou maken.

Daarnaast zou IIIC tot taak krijgen 'het voorbereiden van een orgaan dat na gehele of gedeeltelijke bezetting van Nederlands grondgebied de inlichtingendienst in het bezette gebied kan verzorgen'. Daardoor zou voorkomen worden – en hier klinkt al door hetgeen Somer enkele jaren later tegenover de Parlementaire Enquete Commissie zou betogen – 'dat de Regeering ten tweede male zou zijn aangewezen op het initiatief van daartoe niet voorbereide en niet opgeleide inlichtingengroepen'.

De organisatie die Somer voor ogen had zou dus enerzijds operaties in het buitenland moeten opzetten om militaire inlichtingen in te winnen, en zou anderzijds een *stay behind*-inlichtingendienst moeten voorbereiden. In Kruls' brief aan Meynen werd deze opzet ook in organisatorisch opzicht uitgewerkt. Omdat deze brief de grondslag is geworden voor de dienst B en zijn rechtsvoorgangers, wordt hier aan de inhoud daarvan de nodige aandacht gegeven.

In het voorstel van Somer zou de hoofdafdeling IIIC bestaan uit twee afdelingen: de afdeling I Operaties en de afdeling II Voorbereiding. Met betrekking tot afdeling I had Somer het volgende bedacht. Het hoofd van die afdeling zou tegelijkertijd optreden als hoofd van de militaire afdeling van de BID, hetgeen een nauwe samenwerking en een maximum rendement zou opleveren tegen minimale kosten. Deze constructie bood volgens Somer het voordeel dat de uitzending van 'militaire agenten' – volgens artikel 5 van het Koninklijk Besluit voorbehouden aan de BID – in wezen bepaald zou worden door het hoofd van IIIC, door hemzelf dus. Op dit punt rekende hij echter buiten de waard, in casu het hoofd van de BID, zoals nog zal blijken.

Somer was in zijn voorstel zover gegaan dat hij ook de nadere organisatorische indeling van de afdeling I Operaties al gereed had. De afdeling zou bestaan uit 5 secties:

1. berichtencentrum
2. verbindingdienst, inclusief codedienst
3. opleiding agenten
4. uitzending agenten
5. transport, reizen en verblijven

De afdeling zou geleid moeten worden door een hoofdofficier die behalve de algemene leiding van de afdeling, persoonlijk de leiding van sectie vier, de uitzending van agenten naar het buitenland, voor zijn rekening zou moeten nemen.

Ook op de organisatie van de afdeling II Voorbereiding (de *stay behind*-organisatie) ging Somer in, zij het minder uitvoerig en minder stellig dan op de organisatie van afdeling I. Deze afdeling II zou tot taak krijgen een operationeel orgaan voor te bereiden dat in eventueel bezet gebied geheel zelfstandig moest kunnen opereren. Enkele kapiteins of luitenants zouden naar Somers mening al direct moeten beginnen met de organisatie van koeriers- en ontsnappingslijnen, en met het voorbereiden van de noodzakelijke verbindingen via radio en telefoon. Sectie 2 van afdeling I zou ook voor afdeling II het codewerk kunnen voorbereiden, terwijl samen met de BID al gewerkt zou kunnen worden aan een foto- en falsificatiedienst.

Aan het slot van zijn brief aan Meynen waarin zoals gezegd Somers voorstellen waren opgenomen, vroeg Kruls toestemming om 'Ltkol Dr. J.M. Somer' bij zijn hoofdkwartier gedetacheerd te houden. Bovendien wilde hij radioapparatuur laten ontwikkelen ter waarde van fl. 20.000. Deze apparatuur zou het onderhouden van clandestiene verbindingen tussen de *stay behind*-organisatie in een eventueel bezet Nederland en de regering in ballingschap mogelijk moeten maken. Tenslotte liet Kruls weten dat hij, in afwachting van een reactie van de minister, Somer had opgedragen 'de werkzaamheden van de hoofdafdeling IIIC aan te vangen'.

Over de reactie van minister Meynen op het voorstel van Kruls (eigenlijk dat van Somer) is geen archiefmateriaal aangetroffen. Het kan echter zijn dat Meynen mondeling zijn akkoord heeft gegeven. In elk geval is het zo, dat Somer de brief van Kruls, waarvan hij een afschrift had gekregen, beschouwde als een aan hem gerichte opdracht – een opdracht waaraan hij zonder dralen begon. 13 mei 1946 was dan ook de datum die ging gelden als oprichtingsdatum van Somers organisatie.

Somers ambitie was niet gering. In een memorandum van eind januari 1947, waarschijnlijk bestemd voor de chef van de generale staf, zette hij om te beginnen de geschiedenis van het Bureau Inlichtingen nog eens uiteen. Vervolgens stelde hij de gang van zaken aan de orde zoals die zich had toege dragen na de bevrijding. Het Bureau Inlichtingen had zich sinds november 1942 ontwikkeld tot een veelomvattende organisatie, te groot om in vreedstijd in die omvang gehandhaafd te blijven. Daarom werd het oude BI gereorganiseerd en kwam er in de plaats van dit bureau een geheel nieuwe dienst, de BID onder leiding van Fock, die zich voornamelijk bezig ging houden met inlichtingenwerk op politiek en economisch terrein. Daarnaast kwam er een militaire inlichtingendienst doordat het oude BI overging naar de generale staf en – zoals in de oorlog – militaire inlichtingendienst bleef. Als Sectie IIIC van de generale staf, aldus Somer, "verricht deze dienst alle werkzaamheden op het gebied van de militaire intelligence, terwijl de Chef ervan, Kolonel dr. J.M. Somer, tevens belast is met de voorbereiding van den dienst in tijd van oorlog".

De laatste zin zegt meer over Somers ambitie dan over de feitelijke omstandigheden. Weliswaar was hij, zoals we zagen, belast met de voorbereiding van een *stay behind*-organisatie, maar dat GS IIIC ook inderdaad "alle werkzaamheden op het gebied van de militaire intelligence" verrichtte, is zeer de vraag. Op dit punt komen we nog terug.

Interessant is het memorandum verder omdat Somer daarin meer gedetailleerd zijn visie geeft op organisatie en werkwijze van de *stay behind*-inlichtingendienst zoals die hem voor ogen stond. In tijd van oorlog zou GS IIIC moeten smelten met de BID tot één dienst, en dat zou slechts zinvol zijn indien die dienst zou kunnen terugvallen op wat Somer noemde een behoorlijke '*leave behind organisation*' in bezet Nederland. Zo'n organisatie zou moeten beschikken - en op dit punt komt de oorlogservaring zeer nadrukkelijk om de hoek kijken – over

radioverbindingen en koeriers- en ontsnappingslijnen. Het ligt in de bedoeling, zo vervolgde Somer, dat in Nederland op korte termijn een groot aantal clandestiene radiostations wordt ingericht en dat rond deze stations inlichtingengroepen worden opgebouwd. Om vervolgens de door deze groepen verzamelde inlichtingen aan de geallieerden ter hand te kunnen stellen, moet het in oprichting zijnde Nederlandse radionet aansluiting krijgen op buitenlandse radioverbindingen. Daarover waren met de Engelse dienst al gesprekken gevoerd; in technisch opzicht behoeften er geen problemen te zijn: dat was immers tijdens de tweede wereldoorlog wel gebleken. Aan de andere kant vond Somer, hoezeer hij ook uitging van zijn in de oorlog opgedane ervaringen, dat niet alles op één kaart gezet moest worden. Hij wilde uitdrukkelijk rekening houden met de mogelijkheid dat in een volgende oorlog Groot-Brittannië snel zou worden uitgeschakeld, reden waarom hij het wenselijk vond om in elk geval ook een radioverbinding met de Verenigde Staten tot stand te brengen. Een dergelijke verbinding zou naar Somers oordeel de meeste aandacht vragen in verband met de technische problemen, die tevens veiligheidsproblemen opleverden: krachtiger zenders waren immers gemakkelijker te detecteren. Mede om die redenen pleitte hij op dit gebied voor een ruime uitwisseling van gegevens tussen Nederland en de Verenigde Staten. Dit zou ook voor de andere partij profijtelijk zijn, omdat Nederland door zijn geografische positie bij uitstek geschikt was om inlichtingen te verzamelen over een onverhoopt bezet Noordwest Europa. Los daarvan was Somer van mening dat een nauwer contact met de diensten van de Verenigde Staten sowieso een goede zaak zou zijn. Vandaar dat hij ervoor pleitte een *liaison-officer* te mogen aanstellen bij de sectie G2 (inlichtingen) van het Amerikaanse leger in Frankfurt.

Duidelijk is dat Somer aan beide elementen van de IIIC-taak grote waarde hechtte. Volgens een voormalig hoofd van de B-dienst en de eerste 'kronieker' van de dienst, legde Somer de prioriteit aanvankelijk bij de 'gewone' militaire inlichtingentaak en kwam de *stay behind*-organisatie op de tweede plaats. In mei 1948 zouden de prioriteiten omgedraaid worden, hetgeen niet zonder strijd gebeurde. Om voor 'zijn' IIIC een plaats onder de zon te veroveren moest Somer strijd leveren op twee fronten: aan de ene kant tegen de BID, aan de andere kant tegen zijn collega's van de generale staf. De afdeling I van de hoofdafdeling IIIC had in de oorspronkelijke visie van Somer tot taak de *active military intelligence* in het buitenland. Het woord *active* duidde er op, dat Somer daaronder ook het uitzenden van agenten naar het buitenland verstond. Echter, krachtens het Koninklijk Besluit waarbij de Buitenlandse Inlichtingendienst was ingesteld was het uitsluitend de BID die "met uitsluiting van anderen" bevoegd was om inlichtingenagenten naar het buitenland te sturen. Daarom bedacht Somer toen de constructie waarbij het hoofd van de afdeling I/IIIC tegelijkertijd hoofd was van de militaire afdeling van de BID. Deze constructie, waarmee het hoofd van de BID uiteraard instemde, heeft tot in de jaren zestig bestaan.

Somers collega's bij de generale staf, de hoofden van de secties IIIA en IIIB, waren wat beducht voor diens dadendrang en, naar zij vreesden, diens expansiedrang. Zij wisten te bereiken dat de benaming 'hoofdafdeling' werd gewijzigd in 'sectie', waarmee Somers eenheid ook in de naamgeving werd gelijkgesteld met

de andere secties. Bovendien werd om de taken van de drie secties af te bakenen een commissie in het leven geroepen, de commissie-Penders, die ten aanzien van Somers troetelkind twee onwelkome aanbevelingen deed. In de eerste plaats was de commissie van mening dat in een toekomstige oorlog Nederland niet bezet zou worden en dat derhalve de oorlogsvoorbereiding zoals door Somer voorgestaan “een volkomen andere koers” zou moeten nemen. Voor Somer mogelijk nog erger was de suggestie dat de drie secties IIIA, IIIB en IIIC overkoepeld zouden moeten worden door een hoofd Sectie III aan te wijzen. Hiertegen verzette Somer zich furieus – hij wilde zijn rechtstreekse toegang tot de chef van de generale staf onder geen beding kwijt. Hij werd daarin gesteund door het hoofd van de BID. Somer kreeg zijn zin in zoverre, dat Kruls de genoemde twee aanbevelingen van de commissie-Penders voor kennisgeving aannam en Somer opdroeg een ontwerp-instructie te maken voor Sectie 7 van de Generale Staf – de nieuwe benaming voor het oorspronkelijke IIIC. Met de nieuwe naam werd duidelijk gemaakt dat het hoofd van de sectie rechtstreeks toegang zou hebben tot Kruls.

Mogelijk aangemoedigd door dit succes maakte Somer conform zijn opdracht een ontwerp-instructie voor ‘Hoofd Sectie G 7 GS’ waarin sterk de klemtoon viel op het zelfstandig inwinnen van militaire inlichtingen in het buitenland. Het ontwerp, op 22 maart 1948 aan Kruls gestuurd, noemde een viertal taken, waarvan drie betrekking hadden op de inlichtingentaak en pas de vierde de ‘voorbereiding van de geheime inlichtingendienst in oorlogstijd’ betrof. De uit het ontwerp naar voren komende ambities waren van dien aard, dat het hoofd van de BID zich gedwongen zag met een tegenvoorstel te komen. Zo claimde Somer voor zichzelf het ‘onderhouden van contacten met geheime inlichtingendiensten van bevriende mogendheden’ en het ‘uitzenden van agenten naar en het gebruik van medewerkers in het buitenland’. Juist op dat gebied viel onder samenwerking met de BID niet uit te komen, maar aan de formulering ‘uitzenden van agenten zal geschieden in overleg en overeenstemming met H.BID’ voegde Somer toe dat de ‘verantwoordelijkheid voor deze agenten uitsluitend bij H.G7’ (Somer dus) zou berusten. Een echte vondst tenslotte was de manier waarop Somer de samenwerking met de BID in concreto wilde regelen. ‘Teneinde te allen tijde van een nauwe samenwerking met de BID verzekerd te zijn, stelt H.G7 zijn plaatsvervanger ter beschikking van H.BID om tevens de leiding van de militaire afdeling van die dienst op zich te nemen’.

P.J.M. Driebeek, sinds 1 januari 1948 Focks opvolger als hoofd van de BID, kon Somers voorstel minder waarderen. In overleg met Fock die op Algemene Zaken de eerste adviseur van de minister-president was geworden, stelde hij een tegenvoorstel op dat er in essentie op neerkwam, dat de prioriteiten voor G7 werden omgedraaid. In de eerste plaats zou de voorbereiding van een *stay behind*-organisatie moeten komen; de *active military intelligence* zou wat Driebeek betreft moeten neerkomen op ‘de werkzaamheden (...) als militaire sectie van de BID’. Dat op zijn beurt Somer zich door deze voorstellen tekort gedaan voelde, zal duidelijk zijn. In een hier en daar bitter commentaar liet hij dat aan Kruls ook weten. Merkwaaarderwijs tornde hij daarbij niet aan de omkering van de prioriteiten: hij accepteerde kennelijk dat de taak van G7 in de eerste plaats zou bestaan uit het organiseren van een *stay behind*-organisatie, en pas daarna een rol zou spelen op

het gebied van militaire inlichtingen. Het lijkt er op dat Somer zich – zij het tegenstribbelend – bij de situatie had neergelegd. Het zou wel eens kunnen zijn dat hij dat des te gemakkelijker deed omdat hij per 1 juni 1948 werd benoemd tot hoofd van de Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS), de militaire inlichtingendienst in Nederlands-Indië.

Van Lynden neemt het over

Somer droeg de Sectie G7 van de generale staf per 1 juni 1948 over aan ritmeester J.J.L. baron van Lynden. Van Lynden was beroepsofficier en adjudant van Hare Majesteit de Koningin. In mei 1940 had hij geweigerd de Duitsers op erewoord te beloven niets tegen de bezetter te ondernemen en was hij in krijgsgevangenschap gegaan. Nu werd hij bij zijn aantreden geconfronteerd met de uitkomst van de competentiegevechten van zijn voorganger. Die uitkomst was neergelegd in de ‘Ontwerp-instructie voor het Hoofd van de Sectie G7’, mogelijk van de hand van Kruls persoonlijk. Het was op basis van deze instructie dat Van Lynden, nu de competentie-conflicten grotendeels beslecht waren, kon beginnen vorm en inhoud te geven aan met name de organisatie van het *stay behind*-werk. De hierboven genoemde instructie van medio 1948 belastte Van Lynden met twee taken: in de eerste plaats de *stay behind* (SB)-taak, in de tweede plaats de ‘geheime militaire inlichtingendienst gericht op het buitenland’ – een formulering waaraan Somer buitengewoon veel waarde had gehecht en die Kruls kennelijk had overgenomen. Wat de voorbereiding van de SB-taak betreft trad de instructie in zoverre in détail dat de onderdelen daarvan op een rij werden gezet: er moesten inlichtingengroepen gevormd worden die in een onverhoopt bezet Nederland actief zouden moeten worden; er moesten ‘lijnen’ voorbereid worden, veilige routes waarlangs daartoe aangewezen personen, maar bijvoorbeeld ook neergeschoten geallieerde piloten, onbezet gebied konden bereiken; er moest voor valse papieren gezorgd worden en voor financiële middelen; de inlichtingengroepen zouden beveiligd moeten worden tegen penetratie door de bezetter en zonodig zou sabotage tegen de bezetter gepleegd moeten worden. Kortom, nu moest zorgvuldig en met overleg georganiseerd en voorbereid worden, wat gedurende de tweede wereldoorlog geïmproviseerd en met vallen en opstaan tot stand was gekomen.

Van Lynden hoefde overigens niet van de grond af te beginnen. Hij kon voortbouwen op hetgeen Somer in de paar jaar dat hij de sectie leidde al tot stand had gebracht. Zoals al eerder uiteengezet was Somers eerste prioriteit geweest het tot stand brengen van radioverbindingen. In de zomer van 1946 had hij daarvoor twee officieren ter beschikking, van wie de leider van de Packard-groep, H. Deinum, er één was. De verzetsgroep Packard had tijdens de tweede wereldoorlog op verdienstelijke manier radioverbindingen tussen bezet Nederland en BI in Londen onderhouden. De ander was een succesvol agent van BI geweest. In oktober van datzelfde jaar werd nog een voormalig BI-agent aangetrokken voor codezaken en in juni 1947 werd dit trio uitgebreid met een radiotechnicus die – na de bevrijding van het Zuiden – aan de staf van BI in Eindhoven verbonden was geweest. Behalve over deze deskundige mensen die hun ervaring tijdens de tweede wereldoorlog hadden opgedaan, beschikte Somer over de benodigde appara-

tuur. In de beginfase was dat een bijeengeraapte verzameling afgedankte militaire radiotoestellen geweest, afkomstig uit onder meer een Belgische dump. In de zomer van 1946 kon hij echter een contract afsluiten voor de ontwikkeling van nieuwe clandestiene zend- en ontvangapparatuur. Begin 1948 werden ongeveer honderd van die toestellen, geheten ZO-47, aan G7 afgeleverd.

Een bijna even grote prioriteit had voor Somer het creëren, of beter gezegd het weer in gebruik nemen en onderhouden van koeriersverbindingen, ook wel 'lijnen' genoemd. In de zomer van 1946 had hij daarvoor aangetrokken ritmeester G. van Borssum Buisman, een van de eerste BI-agenten, en een 1^e luitenant die deel had uitgemaakt van de Albrechtgroep. Zij verkenden en organiseerden routes naar en opvangpunten in Spanje en Portugal en reisden regelmatig naar Frankrijk en Zwitserland. Voor dit werk maakten zij gebruik van contactpersonen die tijdens de tweede wereldoorlog voor het Bureau Inlichtingen hadden gewerkt.

De derde 'poot' van de door Somer noodzakelijk geachte voorbereidende activiteiten was het opzetten en onderhouden van een Centraal Topografisch Archief (CTA). Dit was in 1947 opgezet met de bedoeling dat de regering in vrijheid in oorlogstijd zou kunnen beschikken over een betrouwbare documentatie betreffende met name de Nederlandse infrastructuur. In het voorjaar van 1948 werd de eerste zending documentatiemateriaal naar Curaçao overgebracht. Wrijving hierover met collega's van de generale staf leidde er overigens toe dat het CTA in hetzelfde jaar nog werd ondergebracht in een nieuw gevormde sectie G3D.

De inlichtingentaak zoals geformuleerd in de instructie voor Van Lynden bestond uit 'het verzamelen, evalueren en distribueren van geheime militaire inlichtingen uit het buitenland welke door mij [= de chef van de generale staf] gevraagd zullen worden, alsmede van die welke het hoofd BID met instemming van de Minister-President en van de Minister van Oorlog door mijn tussenkomst zal vragen'. Bij de uitvoering van de inlichtingentaak zou het hoofd van G7 overleg moeten voeren met het hoofd van de BID, terwijl hij op het gebied van de coördinatie van de militaire *requirements* nauw overleg diende te voeren met G3. Over de manier waarop Somer de inlichtingenafdeling van zijn sectie had bemand en bewerktuigd is weinig bekend, minder in elk geval dan over het opzetten van de SB-afdeling. Toen Van Lynden aantrad bestond de afdeling inlichtingen uit een kapitein als hoofd en twee luitenants als medewerkers. De inlichtingen werden waarschijnlijk voornamelijk verkregen via de BID en de sectie 3A van de generale staf. Zeker is in elk geval dat van agenten-operaties buiten de BID om geen sprake was: het uitzenden van agenten was immers voorbehouden aan die dienst. Om desondanks zijn afdeling inlichtingen wat meer body te geven nam Somer contact op met hem bekende buitenlandse inlichtingendiensten. Zo voerde hij besprekingen met Amerikaanse militaire inlichtingfunctionarissen om de contacten te herstellen. Die waren verloren gegaan na de opheffing van het Office of Strategic Services (OSS) waarmee het Bureau Inlichtingen in de tweede wereldoorlog gezamenlijke operaties had uitgevoerd. De Amerikanen gaven bij die gelegenheid enige inlichtingen over de Russische bezettingszone van Duitsland. Overigens is het tekenend voor de verhoudingen

dat Somer deze gesprekken voerde onder het wakend oog van Fock die toen nog hoofd van de BID was.

Voor de uitvoering van beide taken, de SB-taak en de inlichtingentaak, zou Van Lynden als Hoofd G7 slechts verantwoording schuldig zijn aan de chef van de generale staf, ook in financieel opzicht.

Het zal de aandachtige lezer zijn opgevallen dat Van Lyndens instructie van 1948 het onderdeel sabotage bevat en de bescherming tegen vijandelijke spionage – taken die zonder dat Van Lynden daarvan op de hoogte was inmiddels waren opgedragen aan een andere organisatie, de uit het BBO voortgekomen Dienst Operaties.

HOOFDSTUK II: HET INITIATIEF VAN VEENEKLAAS

Henk Veeneklaas, alias David van Eyck, was betrekkelijk laat bij het verzet betrokken geraakt. Als ziekenhuisarts was hij gewoon zijn werk blijven doen en had hij zich verre gehouden van wat hij als amateuristisch gedoe beschouwde. Tot hij door een van de marconisten van BBO-agent Tobias Biallosterki bij diens werk werd betrokken. Biallosterski was de uit Engeland in Nederland gearachuteerde *organiser* van de *mission Draughts* die vooral tot doel had het moreel van de bevolking te versterken door de illegale pers te stimuleren. Toen Biallosterski door de Duitsers was gepakt en gefusilleerd werd Veeneklaas/Van Eyck diens opvolger. In die rol ontwikkelde hij zich tot een leidersfiguur van formaat naar wie zijn medewerkers hoog opkeken.

Toen de oorlog voorbij was en er van het BBO nog slechts een ontwikkelingsbureau overbleef, gunden Van Eyck en zijn medewerkers, twee marconisten en twee koeriersters, zichzelf een vakantie – in Engeland. Tijdens die vakantie in de zomer van 1945 werd niet alleen teruggeblikt, maar kwam ook de toekomst aan de orde. Van Eyck c.s. waren het met elkaar eens dat het jammer zou zijn de opgedane kennis en kunde op het gebied van clandestiene verbindingen en van het opereren in vijandelijk, want bezet gebied verloren te laten gaan. Ook bij hen speelde mee, evenals dat bij Somer het geval was, dat een oorlog tegen de communistische Sovjet-Unie onvermijdelijk en in elk geval zeer waarschijnlijk leek. En zo gebeurde het dat na terugkomst in Nederland Van Eyck zich mede namens de anderen meldde bij prins Bernhard in diens kwaliteit van Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten. Bij hem pleitte Van Eyck voor het opzetten van een *stay behind*-organisatie die in geval van een nieuwe bezetting het verzet zou kunnen organiseren en stimuleren. De prins hoorde Van Eyck aan en verwees hem naar mr. L. Einthoven die toen juist bezig was het Bureau voor Nationale Veiligheid (BNV) ‘uit de grond te stampen’. Niet duidelijk is of de prins en Einthoven toen al op de hoogte waren van Somers initiatief. In elk geval is er in die zomer van 1945 noch door prins Bernhard noch door Einthoven enige poging gedaan om te komen tot een vorm van coördinatie met Somer.

Hoe het zij, Einthoven reageerde positief. Met Van Eyck en diens marconisten (de laatste twee toen nog beiden student) zette hij zich al in augustus 1945 in zijn woning rond de tafel om de eerste plannen te maken voor een Nederlandse *stay behind*-organisatie. Hij deed dit overigens niet zonder zijn minister te raadplegen. Hij sprak er over met minister-president Schermerhorn die hem vervolgens schriftelijk opdroeg ‘om in het geheim een organisatie tot stand te brengen, die in geval van een eventuele bezetting de ruggegraat zou kunnen vormen van het burgerlijk verzet in Nederland.’ Dat verzet, zo legde Einthoven twee jaar later uit aan Schermerhorns opvolger Beel, zou zich eventueel moeten bezig houden met ‘sabotage, gewapende overvallen, ondergrondse pers enz.’

De eerste fase van de voorbereiding bestond uit het opleiden van het driemanschap door Engelse deskundigen, waarschijnlijk voormalige officieren van SOE. Deze Special Operations Executive was in januari 1946 in MI 6 opgegaan en vormde binnen de inlichtingendienst het War Planning Directorate. De taak van

deze eenheid was het voorbereiden van sabotage- en subversieoperaties en het recruteren van *stay behind*-netwerken – dit alles tegen de achtergrond van een op korte termijn te verwachten nieuwe oorlog. De prille Nederlands-Engelse samenwerking vond plaats in het grootste geheim: behalve de minister-president, Einthoven en het driemanschap bestaande uit Van Eyck en diens marconisten, was in Nederland alleen Fock op de hoogte, overigens zonder de echte namen van de betrokkenen te kennen. De verbinding met de Engelse organisatie werd verzorgd door ‘een Engelsman op de ambassade’, zeer waarschijnlijk de *liaison-officer* van

MI 6. De opleiding door de ‘Engelse deskundigen’ vond zowel in Nederland als in Engeland plaats en omvatte onder meer ‘security, radio, sabotage, silent killing, schaduwen’. Deze opleidingsactiviteiten en de aanschaf van materiaal zoals radio’s werden met goedvinden van de minister-president (Schermerhorn, later Beel) gefinancierd uit de geheime fondsen van het BNV en vanaf april 1946 uit die van de Centrale Veiligheidsdienst (CVD). Zo nam Einthoven in 1947 met machtiging van Beel een bedrag van 15.000 gulden op uit de geheime middelen van de CVD ‘voor een bijzonder doel.’

Typerend voor Einthovens denktrant en manier van werken was het feit dat hij op de hoogte was van het bestaan van de dienst van Somer, maar het niet nodig vond om Somer in te lichten omtrent het bestaan van de organisatie die onder zijn leiding werd opgebouwd. Terwijl Somer eind mei 1948, de dag voor hij G7 overdroeg aan Van Lynden, nog pleitte voor het ‘voorbereiden van een organisatie voor sabotage en bijzondere opdrachten’ als onderdeel van G7, had Einthoven begin februari 1947 Beel al ingelicht over het bestaan van Somers dienst. Einthoven omschreef die dienst als een organisatie die ‘uitsluitend ten doel heeft militaire inlichtingen uit een eventueel bezet Nederland te verkrijgen.’

Tegelijkertijd gaf hij zijn persoonlijke visie op de manier waarop de *stay behind*-organisatie(s) in Nederland vorm zouden moeten krijgen. Naar zijn mening bleef het noodzakelijk het onderscheid te behouden dat al in oorlogstijd had bestaan tussen het Bureau Inlichtingen (BI) en het Bureau Bijzondere Opdrachten (BBO). Het gescheiden optrekken van enerzijds Somers, anderzijds Van Eycks organisatie moest voorkomen dat vijandelijke penetratie van de één de val van de ander met zich zou meebrengen. Dat de gedachte aan de verwoestende uitwerking van het Englandspiel hierbij een rol speelde behoeft weinig betoog. Einthoven bepleitte en praktiseerde dus een strenge compartimentering, maar sprak tegenover Beel wel de hoop uit, dat er ‘straks in oorlogstijd – dus buiten Nederland – coördinatie der werkzaamheden zal plaatshebben’. Dat thema en de daarmee samenhangende onderlinge problemen zouden gedurende het bestaan van beide *stay behind*-organisaties een belangrijke rol blijven spelen.

Op gezag van en met steun van Beel ging Einthoven energiek voort met het tot stand brengen van een levensvatbare organisatie. Hij deed dat in nauw overleg met de Britse *counterparts*. Waarschijnlijk op zijn initiatief vonden in september 1948 in Londen besprekingen plaats over vorm en inhoud van de Brits-Nederlandse samenwerking op het gebied van Special Operations (S.O.), de algemene term voor de beoogde activiteiten tegen een eventuele bezetter, een term

ook die duidelijk verwijst naar de oorlogsorganisatie SOE. In het summiere verslag van deze bijeenkomst worden geen namen van deelnemers genoemd, maar het ligt voor de hand dat de gastheren behoorden tot de staf van het War Planning Directorate van

MI 6. Aan Nederlandse kant was ongetwijfeld Eindhoven aanwezig, mogelijk ook Fock.

De door Eindhoven al tegenover Beel genoemde wenselijkheid van 'coördinatie der werkzaamheden' was het eerste punt waarop in Londen overeenstemming werd bereikt. Er zou voor dat doel een *Joint Planning Board* (JPB) komen onder leiding van generaal Kruls. Deze zou tevens direct verantwoordelijk zijn voor activiteiten op het gebied van *Special Intelligence* (S.I.), de activiteiten van Somer, inmiddels overgenomen door Van Lynden. In de JPB hadden verder zitting Fock als vertegenwoordiger van de minister-president, Eindhoven met speciale verantwoordelijkheid voor contraspionage en *Special Operations* (S.O.) en tenslotte een vertegenwoordiger van de Engelse dienst. De JPB zou de algemene leiding krijgen over de gezamenlijke S.I.- en S.O.-activiteiten, terwijl de feitelijke coördinatie zou gaan berusten bij een functionaris die *the link* werd genoemd. In geval van oorlog zou de JPB uitwijken naar het Verenigd Koninkrijk.

Interessant was de manier waarop – althans in deze bijeenkomst – gedacht en gesproken werd over de dienst van Van Lynden. Men sprak af dat de hoofden van de diensten voor *Special Operations* en *Special Intelligence*, respectievelijk 'David' en 'Planter', hun instructies zouden ontvangen van de JPB. De organisaties van David en Planter zouden volledig van elkaar gescheiden moeten blijven, met slechts de al genoemde *link* als coördinator. Pas in oorlogstijd zouden David, Planter en de *link* de kern gaan vormen van wat werd genoemd de *Anglo-Dutch country section*. De al bestaande S.I. organisatie van Van Lynden zou worden aangehouden om in de eerste fase van oorlog te fungeren als een *emergency network*, of, in de woorden van Eindhoven, als een *red herring*. Pas daarna zou de door Planter te leiden organisatie het echte *stay behind*-inlichtingenwerk gaan doen.

Bovenstaande passage is niet alleen interessant vanwege de manier waarop werd gesproken over de afwezige Van Lynden, maar ook omdat Planter aan wie zo'n belangrijke rol werd toegedacht, zelf nog niet bij het *stay behind*-werk betrokken was. Afgesproken werd namelijk dat Eindhoven de kennelijk niet in Londen aanwezige generaal Kruls om toestemming zou vragen om Planter te recruteren met het oog op een opleiding in het Verenigd Koninkrijk. Die recrutering vond inderdaad plaats, maar Planters activiteiten zouden zich uiteindelijk gaan afspelen binnen de organisatie van Van Lynden, en niet los en in plaats daarvan. We komen daarop terug.

Nu er in Londen overeenstemming was over de algemene opzet van de Nederlandse *stay behind*-organisatie, werd de specifieke rol van de *Special Operations* nader bekeken. Bij dreiging van bezetting zou het aanbrengen van strategische vernielingen een taak zijn van de krijgsmacht, maar het vernietigen van bijvoorbeeld bevolkingsadministraties zou verricht moeten worden door speciale S.O.-teams die overigens geheel los zouden staan van de *stay behind*-organisatie. Een andere eveneens separate taak van *Special Operations* zou zijn het

neutraliseren van de CPN, met name van leidende personen daarin. Dit zou evenals het vernielen van bevolkingsregisters op een zo laat mogelijk moment vóór een dreigende bezetting moeten gebeuren. Deze taak, de voorbereiding van internering van leidende communisten, werd in de praktijk door de Centrale, later Binnenlandse Veiligheidsdienst uitgevoerd. De kerntaak van de eigenlijke S.O. *stay behind*-organisatie zou bestaan uit het organiseren en stimuleren van het algemene verzet, inclusief elementen van psychologische oorlogvoering en inclusief gerichte kleinschalige sabotage.

Voor het uitvoeren van die kerntaak zou Nederland worden opgedeeld in om te beginnen drie regio's, een aantal dat naar behoefte eventueel zou zijn uit te breiden. Per regio zou de organisatie er als volgt uitzien. Een *regional organiser* zou de algemene leiding hebben over een zevental hoofden van gespecialiseerde onderdelen. Daarvan was de radiodienst de eerste en belangrijkste, omdat die moest zorgen voor de verbinding tussen bezet gebied en de regering in vrijheid. Het was dan ook op dit terrein dat Eindhoven al in de zomer van 1945 was begonnen David en zijn marconisten te laten opleiden. Naast de radiodienst zou er een onderdeel moeten komen voor operationele verkenning van bijvoorbeeld sabotageobjecten en een onderdeel voor het vervaardigen van valse documenten. Andere onderdelen van de regio-organisatie zouden zich moeten toeleggen op algemeen verzet, op psychologische oorlogvoering en op het plegen van sabotage en aanslagen. Voor het onderhouden van de contacten tussen het regiohoofd en zijn ondercommandanten zou er een koeriersdienst moeten komen. Enkele taakonderdelen werden wat nader uitgewerkt. Zo werd wat falsificaties betreft afgesproken dat het vervalsen of namaken in Londen zou gebeuren, en dat het stelen van de benodigde documenten aan 'het veld' in Nederland zou worden overgelaten.

Hoezeer men nog uitging van de tijdens de tweede wereldoorlog opgedane ervaringen blijkt behalve uit het bovenstaande vooral uit het feit dat gedetailleerde afspraken werden gemaakt over op te zetten 'ontvangstcomités' voor gearachtere mensen en goederen en over ontsappingslijnen voor door de vijand neergehaalde piloten. En hoezeer men rekening hield met een nieuwe oorlog op korte termijn moge blijken uit het gegeven dat onder het hoofd *immediate preparations* afspraken werden gemaakt voor de opleiding van de afgesproken drie regiohoofden, van drie marconisten en van drie hoofden van (nog te vormen) sabotagegroepen – dit alles *as soon as possible*. Bovendien zouden de Engelsen een eerste noodvoorraad materiaal (wapens, explosieven) afleveren zo gauw 'David' zijn wensen op dit terrein had kenbaar gemaakt. Tenslotte werd afgesproken dat er een nood-evacuatieplan zou komen voor de beide *stay behind*-organisaties, los van de evacuatieplannen voor de regering, dit met 'het oog op de mogelijkheid van een onmiddellijke crisis.'

We hebben nogal uitgebreid stilgestaan bij bovenstaande Engels-Nederlandse bijeenkomst van september 1948 om een aantal redenen. Er blijkt uit dat het initiatief om tot een *stay behind*-organisatie voor verzet, sabotage en psychologische oorlogvoering te komen een Nederlands initiatief is geweest, evenals trouwens het initiatief van Somer. Er blijkt ook uit dat van Nederlandse kant contact is

gezocht met de Engelsen (niet met de Amerikanen), en niet omgekeerd. Er blijkt tenslotte uit hoe groot men de kans achtte op een nieuwe oorlog en hoezeer men verwachtte dat die oorlog een soort herhaling van de tweede wereldoorlog zou zijn. Deze bijeenkomst bepaalde voor de komende jaren het denken over opzet en functioneren van de Nederlandse stay behind-organisatie, in elk geval van dat deel daarvan dat al spoedig de 'dienst O' genoemd zou worden.

Intussen had zich een institutionele verandering voltrokken die de zaak niet overzichtelijker maakte. De CVD was in augustus 1949 op aanbeveling van de commissie-Prinsen als Binnenlandse Veiligheidsdienst een onderdeel geworden van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Dat maakte het overleg tussen Einthoven en de minister-president er niet gemakkelijker op, zeker niet nu deze minister-president Drees heette. Die was blij dat hij Einthoven als hoofd van de BVD uit zijn omgeving kwijt was.³ Het betekende ook dat er een einde kwam aan de financiering van S.O. uit de geheime middelen van de veiligheidsdienst. Binnenlandse Zaken was namelijk van mening dat dit meer op de weg van het ministerie van Oorlog lag. Uiteindelijk leidde dit er toe dat Kruls, de chef van de generale staf, uit de geheime middelen van de generale staf de financiering van S.O. overnam.

Toch betekende dit 'overgaan' van Einthoven en 'zijn' organisatie van Algemene Zaken naar de generale staf niet, dat de minister-president zich niet meer met de gang van zaken bemoeide. Drie maanden nadat Einthoven met zijn Binnenlandse Veiligheidsdienst onder Binnenlandse Zaken was komen te ressorteren, schreef minister-president Drees een missive aan Kruls waarin een en ander geformaliseerd werd, en waarin Drees er op aandrong dat van de *stay behind*-voorbereidingen verantwoording werd afgelegd. Zonder dat met zoveel woorden te zeggen, sloot Drees' brief in zekere zin aan op het resultaat van de besprekingen in Londen, ruim een jaar eerder. Toen was afgesproken dat er in Nederland een Joint Planning Board zou komen om al dit soort activiteiten te coördineren. Zoals de lezer zich zal herinneren zou Kruls daarvan de voorzitter zijn, en Fock de vertegenwoordiger van de minister-president. Nu, in november 1949, liet Drees aan Kruls weten dat het hem 'gewenst voorkwam' de verantwoordelijkheid voor beide taken, die van Einthoven en die van Van Lynden, in één hand te leggen met het oog op voldoende coördinatie. Mede namens de minister van Oorlog en Marine deed Drees dan ook aan Kruls het verzoek deze verantwoordelijkheid op zich te nemen. Hij wees er daarbij op, dat aan beide taken militaire aspecten zaten, maar dat anderzijds de Nederlandse regering in hoge mate betrokken was bij de politieke aspecten van deze organisaties. Vandaar dat Drees er op aandrong, de heren Einthoven en Van Lynden op te dragen, de secretaris-generaal van Algemene Zaken (Fock dus) persoonlijk op de hoogte te houden van de stand van zaken en ontwikkelingen met betrekking tot beide organisaties. Drees eindigt zijn brief met een formulering waaruit nog eens naar voren komt hoe zelfs deze nuchtere politicus rekening hield met een komende oorlog: de aan Kruls verstrekte opdracht inclusief de rapportage aan Fock moest het Drees mogelijk maken de

³ D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, Den Haag 1995, 99

opbouw te volgen van 'deze belangrijke en wellicht helaas te zijner tijd onmisbare apparaten ten behoeve van de Regering'.

Deze op het eerste gezicht niet onlogische constructie is bij nader inzien toch enigszins merkwaardig. Drees droeg aan Kruls de leiding op over beide *stay behind*-organisaties, maar het was niet Kruls doch diens beide 'ondercommandanten' die de minister-president via diens secretaris-generaal van de stand van zaken op de hoogte moesten houden. Daarbij kwam dat de autoritaire Einthoven helemaal geen zin had om verantwoording af te leggen aan Fock, met wie hij kort na de oorlog goed overweg had gekund, maar met wie de verstandhouding geleidelijk was verslechterd. Dat een en ander niet werkte, zal dan ook nog aan de orde komen.

Intussen was Kruls als chef van de generale staf opgevolgd door luitenant-generaal B.R.P.F. Hasselman die ook de coördinatietaak ten aanzien van de *stay behind*-organisaties in zijn takenpakket aantrof. Om hem op dat terrein de nodige voorlichting te geven schreef Einthoven hem begin december 1951 een memorandum, met medeweten en goedvinden van Van Lynden. Einthoven zette uiteen dat onderscheid moest worden gemaakt tussen de DIENST die 'O' (Operation) werd genoemd aan de ene kant, en aan de andere kant de ORGANISATIE die in oorlogstijd zou moeten optreden en die door 'O' was voorbereid. Zonder op de specifieke taken van 'O' in te gaan (deze aanduiding werd hier voor het eerst gebruikt), evenmin als op die van Van Lyndens organisatie die inmiddels Sectie Algemene Zaken (SAZ) was gaan heten, gaf Einthoven wel aan waar de gezamenlijke belangen lagen. SAZ hield zich zowel voor de eigen organisatie als voor 'O' bezig met falsificaties en koerierswerk (de 'lijnen'). 'O' van zijn kant zorgde voor de geheime financiën en de contra-spionage (beveiliging van de eigen organisatie), ook voor SAZ.

Einthoven sloot bij dit memo een concept-instructie voor zichzelf in; hij ontving die begin 1952 door Hasselman getekend terug, gedagtekend 4 januari 1952. Eigenlijk is deze instructie de eerste uitvoerige beschrijving van de 'O'-taak, na de globale opdracht aan Einthoven van Schermerhorn en de zijdelingse vermelding daarvan in de opdracht van Drees aan Kruls. Het is daarom de moeite waard deze **instructie** in haar totaliteit weer te geven – zie bijlage.

Uit Einthovens instructie blijkt dat onder de regie van de chef van de generale staf Van Lynden inmiddels op de hoogte moet zijn gebracht van het bestaan van de O-organisatie. Volgens de interne geschiedschrijving van SAZ was dat in de loop van 1949 gebeurd, toen Van Lynden overleg voerde met vertegenwoordigers van de Engelse dienst, mogelijk dezelfde mensen met wie ook Einthoven had overlegd. Hoe het zij, nu men van elkaars bestaan op de hoogte was, werd de instructie voor Van Lynden in die zin aangepast, dat sabotage en contra-inlichtingen daarin niet meer voorkwamen en daarmee aan de O-organisatie werden overgelaten. Een en ander werd geformaliseerd in de instructie voor het Hoofd van de Sectie Algemene Zaken (SAZ) van 22 januari 1951. De aanduiding Sectie Algemene Zaken was door Van Lynden bedacht, die al snel na zijn aantreden had ingezien dat een aanduiding als G7 naast andere secties van de generale staf als G2, G3 etc., moeilijk geheim was te houden. Daarom stelde hij de benaming Sectie Algemene Zaken voor, een sectie waarin zaken behandeld zouden worden

die niet bij de andere secties ondergebracht konden worden. Per 1 juli 1949 was 'SAZ' de aanduiding voor het voormalige G7 geworden.

Zo waren onder auspiciën van de chef van de generale staf aan het eind van 1951 de taken van de twee onafhankelijk van elkaar ontstane *stay behind*-organisaties min of meer op elkaar afgestemd. De O-dienst bereidde een organisatie voor op het gebied van sabotage en psychologische oorlogvoering, terwijl SAZ zich vooral voorbereidde op het inwinnen van inlichtingen. Vandaar dat men bij 'O' de partnerdienst SAZ als I-dienst ging aanduiden; vandaar dat vervolgens voor de beide diensten gezamenlijk de term O&I in zwang kwam. Van een hechte samenwerking was echter geen sprake, terwijl zelfs een zekere vorm van coördinatie pas na veel getouwtrek tot stand kwam.

HOOFDSTUK III: COÖRDINATIE O&I

In zijn al genoemde bericht aan Beel in november 1947 had Einthoven onderstreept dat de bestaande compartimentering tussen de O-dienst en de I-dienst (toen nog onder leiding van Somer) naar zijn mening gehandhaafd diende te worden. Wel sprak hij de wens uit, dat in oorlogstijd coördinatie van de beide diensten zou plaats vinden. Deze wijze van zien bleef voorlopig onweersproken. Op het gebied van 'geheime diensten' accepteerde Beel alles wat Einthoven hem voorhield. Somer, van wie niet duidelijk is of hij op de hoogte was van het bestaan van de O-dienst, vertrok medio 1948 naar Nederlands-Indië om daar de NEFIS te gaan leiden. Van Lynden kwam pas in de loop van 1949 via de Britse partnerdienst en generaal Kruls op het spoor van 'O'. Vanaf dat moment werden de activiteiten van de diensten in zoverre gecoördineerd dat beide diensten onder de chef van de generale staf ressorteerden. Voor majoor der cavalerie J.J. L. baron Van Lynden was de zaak eenvoudig. Hij was verantwoording schuldig aan zijn directe chef, de chef van de generale staf, en daarmee was voor hem de kous af. Voor mr. L. Einthoven, hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, tevens hoofd van de O-dienst, lag de zaak minder simpel. In Londen was, zoals al gememoreerd, afgesproken dat de totale Nederlandse *stay behind*-inspanning geleid zou worden door een Joint Planning Board onder voorzitterschap van de chef van de generale staf Kruls. Behalve Einthoven hadden daarin verder zitting een vertegenwoordiger van de Britse ambassade in Den Haag en als vertegenwoordiger van de minister-president mr. C.L.W. Fock.

Einthoven had er geen moeite mee het gezag te erkennen van generaal Kruls – tenslotte was hij in 1945 als hoofd van het Bureau voor Nationale Veiligheid benoemd door dezelfde Kruls en was er tussen beide heren een goede verstandhouding gegroeid. Met Fock echter had Einthoven meer moeite. Zolang beiden als collega's , Fock als hoofd van de Buitenlandse Inlichtingendienst, Einthoven als hoofd van het BNV, vanaf april 1946 als hoofd van de Centrale Veiligheidsdienst, optraden waren er nauwelijks problemen. Vanaf het moment echter dat Fock als rechterhand c.q. secretaris-generaal van de minister-president/minister van Algemene Zaken zich als een soort 'grand patron' van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten ging manifesteren, kreeg hij de minstens even autoritaire Einthoven tegenover zich. Met name 'pikte' Einthoven het niet dat Fock zich in besprekingen met buitenlandse partnerdiensten (op dat moment zoals we zagen in de eerste plaats de Britse) opstelde als de uiteindelijk verantwoordelijke voor de totale *stay behind*-organisatie. Ook Van Lynden was daarover niet erg te spreken. Einthoven uitte zijn ongenoegen door Fock eenvoudigweg te negeren; of Van Lynden Kruls' opdracht om Fock op de hoogte te houden wel uitvoerde, is niet uit het materiaal af te leiden. Waarschijnlijk is het wel. Het lijkt er op dat Einthoven zich door Hasselmans instructie van eind 1951 gesterkt voelde in zijn houding tegenover Fock en dat hij zijn eigen gang ging. Toen zich in april 1952 een concrete aanleiding voordeed, deed Fock tegenover Drees daarover zijn beklag. Die concrete aanleiding was, dat er op korte termijn in geallieerd verband gesproken zou worden over het gebruik van codemid-

delen in de context van de inspanningen op *stay behind*-gebied. Bij die bespreking, aldus Fock in een briefje aan Drees, zou Eindhoven het standpunt innemen dat codemiddelen geheel in nationale handen dienden te blijven, een standpunt dat lijnrecht stond tegenover dat van Britten en Amerikanen. Fock had minister van Oorlog en Marine,

ir. C. Staf, al gewezen op de politieke gevolgen van Eindhoven's voorgenomen verklaring. Ook al was gebleken dat het Staf bekend was dat Eindhoven de inhoud van die verklaring tevoren had besproken met generaal Hasselman, en ook al erkende Fock dat 'in dit geval' Eindhoven's standpunt juist was, dat alles nam niet weg dat de minister-president in dezen buiten spel was komen te staan. Dat nu achtte Fock niet aanvaardbaar: 'de minister-president moet een vertegenwoordiger hebben die in grote lijnen van de [*stay behind*-] voorbereidingen op de hoogte is'. En die vertegenwoordiger, zoveel was wel duidelijk, kon in Fock's ogen alleen maar Fock zijn.

Eindhoven dacht daar anders over. In juli 1952 bracht hij 'ingevolge art. 9 van mijn instructie' aan de chef van de generale staf verslag uit over de stand van zaken bij de O-dienst. Fock kreeg niets te zien of te horen, naar alle waarschijnlijkheid ook niet via Hasselman. Laatstgenoemde stelde ruim een jaar later namelijk aan minister-president Drees voor, dat hijzelf in plaats van Eindhoven en Van Lynden de taak op zich zou nemen, Fock op de hoogte te houden. Maar Drees gaf zich niet meteen gewonnen. Hij bracht nog eens bij Hasselman onder de aandacht dat 'mijn SG' [Fock dus] al enkele malen op een bespreking had aangedrongen omdat Mr Fock door Mr Eindhoven nooit op de hoogte werd gehouden. Drees stelde van zijn kant voor, dat Hasselman de zaak nog eens persoonlijk met Fock zou bespreken. Kennelijk kwam die bespreking er niet, of leverde die niets op, want in september 1954 deed Fock tegenover minister Staf nog eens zijn beklag over de gang van zaken. Hij meldde dat de ontwikkelingen bij de organisaties van Van Lynden en van Eindhoven nog steeds 'volmaakt buiten mijn gezichtskring' vielen. Het lijkt er op dat ook Hasselman zich aan Fock weinig gelegen liet liggen.

Het was pas in 1956 dat een oplossing zich aandeede. In dat jaar was de Commissie voor Coördinatie van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten onder zijn eigen gewicht bezweken – de commissie werd voorgezeten door de minister-president – en vervangen door een functionaris, de Coördinator, in de persoon van vice-admiraal b.d. F.J. Kist. Deze kreeg bij Koninklijk Besluit van 1 maart 1956 de taak, de vijf daarin genoemde inlichtingen- en veiligheidsdiensten te coördineren. Dat waren respectievelijk de drie militaire diensten, de Buitenlandse Inlichtingendienst en de Binnenlandse Veiligheidsdienst. O en I kwamen in het KB niet voor.

Coördinator Kist, eenmaal benoemd en deel uitmakend van het Kabinet van de minister-president, kreeg als neventaak de minister-president op de hoogte te houden van de ontwikkelingen bij O&I. Kist ging dus optreden, zo expliciteerde Drees in een brief aan de chef van de generale staf Hasselman, als tussenpersoon tussen de chef van de generale staf enerzijds en de hoofden van O en I anderzijds. Uit Drees' formulering zou men kunnen afleiden dat Kist in het vervolg zowel de minister-president als de chef van de generale staf van O&I-zaken op de

hoogte zou houden, waarmee de directe relatie van laatstgenoemde met de O-dienst kwam te vervallen. Die directe relatie bleef hij uiteraard wel houden met hoofd SAZ die immers deel uitmaakte van zijn staf. De secretaris-generaal van Algemene Zaken was, in elk geval op het oog, uit het beeld verdwenen. Dat Fock zich als 'chef' van Kist niet door hem op de hoogte zou laten houden van zijn bevindingen betreffende O&I is niet erg waarschijnlijk.

Kist was direct na zijn benoeming energiek aan de slag gegaan. In opdracht van minister van Oorlog en Marine ir. C. Staf en ongetwijfeld met instemming van Drees en Fock was hij al medio 1956 begonnen een onderzoek in te stellen naar 'het doel, de werking en de financiering' van O&I. Dat onderzoek zou tevens een beeld moeten geven van de stand van zaken en van de nationale en internationale relaties en daarmee gemaakte afspraken. Staf verzocht Einthoven en Van Lynden aan Kist 'volledige opening van zaken' te geven.

De hierboven beschreven constructie heeft gedurende een vijftal jaren zonder problemen gefunctioneerd, al was en bleef Van Lynden voorstander van samenvoeging van SAZ en O-dienst tot één *stay behind*-organisatie. Zolang Einthoven als *patron* en woordvoerder van de O-dienst optrad was daar echter geen kijk op. In 1961 evenwel zou Einthoven met pensioen gaan als hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst en het lag voor de hand dat hij dan ook als hoofd van de O-dienst afscheid zou nemen. Van Lynden greep dit vooruitzicht aan om zijn oude wens nog eens onder de aandacht te brengen van de chef van de generale staf, formeel nog altijd de 'baas' niet alleen van Van Lynden maar ook van Einthoven in diens kwaliteit van hoofd van de O-dienst. Van Lynden kon dit des te gemakkelijker doen omdat hijzelf een jaar later SAZ zou verlaten en hem dus niet het verwijt kon treffen dat hij op machtvergroting uit was. In februari 1961 stuurde Van Lynden een uitvoerige beschouwing aan luitenant-generaal Le Fèvre de Montigny, de opvolger van Hasselman, waarin hij met kracht van argumenten pleitte voor samenvoeging van SAZ en O-dienst. Binnen de gelederen van SAZ raakte dit document bekend als 'het testament van Van Lynden'. Dit 'testament' was de vrucht van 13 jaar bezig zijn met het op poten zetten van de *stay behind*-organisatie van de generale staf, de Sectie Algemene Zaken.

HOOFDSTUK IV: GROEI IN DE JAREN VIJFTIG

de SAZ onder Van Lynden

Toen Van Lynden medio 1948 de sectie G7 van de generale staf ging leiden waren de taken daarvan vastgelegd in de al in hoofdstuk I genoemde ontwerp-instructie. Daarin was nog sprake van activiteiten als sabotage en contra-spionage, activiteiten die uit het takenpakket verdwenen toen het Van Lynden ter ore was gekomen dat er onder leiding van Einthoven een soort nevenorganisatie bestond die dit soort dingen voor haar rekening nam. Een en ander werd geformaliseerd in de 'Instructie [van de chef van de generale staf] voor Hoofd SAZ' van januari 1951, waarbij voor het eerst formeel de naam SAZ wordt gehanteerd, een naam die Van Lynden had bedacht omdat hij vond dat de aanduiding 'sectie G7' teveel vragen oproep. Afgezien van de genoemde twee onderdelen was deze instructie gelijk aan die van medio 1948. Daarin werd pas in 1953 een wijziging aangebracht in de vorm van de toevoeging van een derde taak: het voorbereiden van een speciale inlichtingenorganisatie ten dienste van de commandant van het Eerste Legerkorps. Deze Short Term-organisatie die de codenaam Dorpsplein kreeg zou in geval van (dreigende) oorlog inlichtingen over de vijandelijke troepen moeten verzamelen ten oosten van de IJsellinie, ruwweg tussen Zwolle en Arnhem. Met de aanduiding Short Term werd aangegeven dat men er op rekende dat Dorpsplein slechts gedurende een korte periode zou kunnen functioneren en niet desnoods jarenlang een echte *stay behind*-eenheid zou kunnen vormen. Toen de NAVO in 1958 overging op de *forward strategy* kwam het operatiegebied van het Eerste Legerkorps in Duitsland te liggen en werd 'Dorpsplein' opgeheven. In plaats daarvan kwam er een Detachement AZ om de rechtstreekse informatie aan het legerkorps omtrent het voorterrein te continueren. Het detachement stond hiertoe in contact met de Bundesnachrichtendienst (BND). In 1973 kwam aan deze constructie een eind omdat de BND voortaan alleen nog via de NAVO-kanalen het Nederlandse legerkorps wenste te bedienen.

Intussen bleef de militaire inlichtingentaak omstreden. De Buitenlandse Inlichtingendienst (BID) betwistte, zoals we zagen, SAZ het recht om zelfstandig in het buitenland inlichtingen in te winnen. In feite gebeurde dat ook niet, want de desbetreffende SAZ-ambtenaar, L.E. Larive verrichtte zijn taak als hoofd van de afdeling I van SAZ geheel binnen de BID als hoofd van militaire afdeling van die dienst. Doordat Larive als gevolg van deze constructie als het ware los kwam te staan van SAZ kwam een andere SAZ-taak, het opstellen van militaire requirements, in het gedrang. Ook in dit geval was het de in 1956 benoemde coördinator van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten F.J. Kist die een oplossing aandroeg. Die kwam er op neer dat Larive niet alleen feitelijk maar nu ook formeel in dienst kwam van de BID en dat hij bij SAZ werd opgevolgd door een niet-operationele medewerker.

Deze regeling vond zijn neerslag in een nieuwe instructie voor Hoofd SAZ per 1 januari 1957. Daarin werden aan SAZ drie taken opgedragen: in de eerste plaats het voorbereiden van een *stay behind*-organisatie; vervolgens het voorbereiden van de hierboven genoemde Short Term Dorpsplein-organisatie; en tenslotte -

een nieuwe formulering – de ‘samenwerking met de BID ten behoeve van de krijgsmachtdelen’. Dit laatste kwam conform de aanbevelingen van Kist neer op het inrichten van een ‘militaire desk’ (wel te onderscheiden van de operationele militaire afdeling) bij de BID. Deze desk, administratief vallend onder het hoofd van SAZ, maar wel onder verantwoordelijkheid van het hoofd van de BID, is in de praktijk nooit meer geweest dan een eenmanspost met als voornaamste taak het selecteren van bij de BID binnenkomende berichten op hun waarde voor de krijgsmachtdelen.

Van Lynden heeft zich tegen deze gang van zaken niet verzet. De nieuwe opzet stelde hem in staat zich volledig te concentreren op wat toch de *core business* van SAZ was geworden: de voorbereiding van een *stay behind*-inlichtingenorganisatie. Met dat doel voor ogen deelde Van Lynden de sectie op in een groot aantal bureaus die elk een subtaak voor hun rekening hadden te nemen. Daarbij is het nodig er op te wijzen, dat de medewerkers van SAZ in geval van dreigende bezetting niet zelf de *stay behind*-organisatie zouden vormen. Zij vormden de staf, binnen SAZ aangeduid met de term ‘vredesorganisatie’, die tot taak had geheime medewerkers te recruter en op te leiden. De geheime medewerkers, tezamen de ‘veldorganisatie’ genoemd, zouden het feitelijke ‘achterblijvende deel’ vormen, terwijl de staf vanuit de ‘basisorganisatie’ (daarover straks meer) in onbezet gebied daaraan richtlijnen zou geven en steun verlenen. Wat de vredesorganisatie betreft had Van Lynden gekozen voor een ‘platte’ organisatie. Hij deelde de sectie op in 17 bureaus:

- I secretariaat en transport
- II lijnen (ontsnappingsroutes vanuit bezet Nederland)
- III inlichtingen reseaux (los van elkaar opererende netwerken)
- IV radioverbindingen
- V reproductie
- VI radiotechniek
- VII inlichtingenoperaties via de BID
- VIII codezaken
- IX security (veldveiligheid)
- X luchtfiltratie [in- en exfiltratie naar en van bezet Nederland via de lucht]
- XI zeefiltratie [idem vanuit zee]
- XII speciale reseaux [voor zeer gespecialiseerd inlichtingenwerk, bijvoorbeeld op economisch of financieel gebied]
- XIII ShT reseaux [inlichtingennetwerken voor de korte termijn, zoals Dorpsplein]
- XIV comptabiliteit
- XV financiële reseaux [zorgen voor voldoende geld om de andere reseaux gaande te houden]
- XVI meteo reseau
- XVII documentatie/falsificatie, microfotografie etc.

De hierboven genoemde bureaus telden soms slechts één persoon; andere (II, III en IV) waren veel groter. De sterkte van de SAZ-staf schommelde in de periode dat Van Lynden er leiding aan gaf rond de 30 personen. Daarnaast waren er nog

negen niet-officiële medewerkers, voor het merendeel werkzaam als opleider bij de bureaus II [lijnen], III [inlichtingen] en IV [radioverbindingen]. Met uitzondering van Van Lynden en nog twee beroepsofficieren bestond het personeel van SAZ uit burgerambtenaren.

Zoals al gezegd had het bovenstaande betrekking op de zogenaamde vredesorganisatie die in geval van oorlog en bezetting zou uitwijken naar niet-bezet gebied. In bezet gebied zou achterblijven de veldorganisatie bestaande uit de geheime medewerkers van de bureaus II, III en IV. Het stafpersoneel van deze drie veldbureaus bestond – zoals eerder uiteengezet - uit personen die tijdens de tweede wereldoorlog op een of andere manier met het verzet te maken hadden gehad. Daardoor werd ook het bestand aan geheime medewerkers (agenten) voor het grootste deel via oude verzetsrelaties gerecrueteerd. Het eerste summiere plan voor de opzet van een veldorganisatie dateert uit 1948. Het gaat uit van de vorming van drie inlichtingengroepen elk bestaande uit drie of 4 man plus enkele marconisten. Deze drie groepen of kernen moesten zich na het uur-U [de aanval op Nederlands grondgebied] verspreiden over het gehele land door zich op te splitsen in sub-kernen. Daarnaast zou er een zestal kleinere kernen moeten komen voor specifiek militaire inlichtingen uit de kuststreek (havens, vliegvelden) – dit met het oog op het onmiddellijk informeren van de Britse inlichtingendienst ingeval van een dreigende Russische aanval op het Verenigd Koninkrijk. Blijkbaar ging men uit van de gedachte dat de Russen evenals de Duitsers grote moeite zouden hebben het Kanaal over te steken.

Eind 1948 nam Van Lynden die inmiddels de leiding van Somer had overgenomen, ook het opzetten van de veldorganisatie ter hand. Volgens het zogenaamde 'Plan Veldorganisatie' zouden er drie noodorganisaties moeten komen die vrijwel onmiddellijk bij het binnentrekken van vijandelijke troepen aan de slag zouden gaan. Het hoofdbestanddeel van de veldorganisatie zou gevormd gaan worden door zeven districtorganisaties, los van de noodorganisaties. In elk van die zeven districten zou een soort kernbemanning moeten komen, bestaande uit een districthoofd en diens plaatsvervanger, twee radiotelegrafisten, een aantal rayonhoofden, een 'luchtfiltratiehoofd' en een falsificatiegroep. De oorspronkelijk voorziene beveiligingsgroep kwam te vervallen toen Van Lynden in de loop van 1949 op de hoogte raakte van het bestaan van de O-dienst. Tenslotte voorzag het 'Plan Veldorganisatie' in een soort reserveorganisatie, bestaande uit oud-illegalen. In elk van de zeven districten zouden die als de nood aan de man kwam uit hun kennissenkring van voormalige verzetsmensen een aparte organisatie moeten opbouwen.

Medio 1950 waren de drie noodorganisaties gereed, waren 5 personen, afkomstig uit het voormalige verzet tegen de Duitse bezetter, in training als reserve-organisatoren en was met betrekking tot de zeven districten behoorlijk vooruitgang geboekt. Zeven districthoofden en zeven plaatsvervangers waren in opleiding, naast in totaal 20 rayonhoofden en tien radiotelegrafisten. Die trainingen vonden in eerste aanleg plaats in Engeland. Op basis van de daar opgedane ervaring werden tegen het eind van 1949 uitgebreide eigen handleidingen samengesteld, zoals een handleiding Veiligheid en een handleiding Inlichtingenrapportage. In 1951 was de opbouw van de districten zodanig gevorderd dat de noodorganisaties

konden worden opgeheven. Twee 'target reseaux' zouden, los van de zeven districten, zich speciaal moeten richten op het in kaart brengen van de Nederlandse infrastructuur, in casu de Nederlandse Spoorwegen en de PTT. Wat de tijdplanning betreft ging Van Lynden er aanvankelijk vanuit, dat op het uur-U een sterk bezette organisatie volledig inzetbaar moest zijn. Later, toen deze doelstelling niet haalbaar bleek, werd de aanname dat de *stay behind*-organisatie toch wel drie tot zes maanden nodig zou hebben om op volle sterkte te geraken. In die aanloopperiode zou een vijf-, later achttal short term (ShT), dat wil zeggen op korte termijn inzetbare, netwerken zorg dragen voor de meest urgente informatievoorziening ten behoeve van de regering in ballingschap. Eveneens met het oog op de eerste maanden van oorlog en bezetting kwamen er op verzoek van de Britse dienst twee *emergency military evacuation reseaux* om *downed aircrew* te kunnen exfiltreren. Met name dit laatste aspect geeft nog eens aan hoe men ook aan Britse kant voortbouwde op de ervaring uit de tweede wereldoorlog, toen een speciale dienst MI 9, naast de veiligheidsdienst MI 5 en de inlichtingendienst MI 6, met die taak was belast..

De ervaring opgedaan tijdens de tweede wereldoorlog kwam ook goed van pas bij het opzetten van de *escape* lijnen. Al in 1946 was, toen nog onder leiding van Somer, daarmee een begin gemaakt. Dat was de zogenaamde Spuiweg, een ontsnappingsroute via België, Frankrijk en Spanje naar Engeland zoals die ook tijdens de tweede wereldoorlog had gefunctioneerd. Langs deze route werd een keten van steunpunten ingericht, bestaande uit Nederlanders maar ook, met toestemming van de Fransen, uit medewerkers met de Franse nationaliteit. Omdat in België de militaire en de civiele inlichtingendiensten met elkaar overhoop lagen konden daarmee geen afspraken gemaakt worden. Een grote rol bij het tot stand brengen van de 'Spuiweg' speelde majoor G. van Borssum Buisman die tijdens de tweede wereldoorlog een belangrijk agent van het Bureau Inlichtingen was geweest. Ook de BID-vertegenwoordiger (een voormalig agent van de 'Londense' Centrale Inlichtingendienst) verleende zijn steun aan dit project. Naast de 'Spuiweg' (die in 1956 Eigen Lijn Reseau ging heten) werd er een zijlijn door de Franse Jura naar Zwitserland in het leven geroepen. Het feit dat het Bureau Inlichtingen tijdens de tweede wereldoorlog een buitenpost in Zwitserland had gehad die gevluchte Nederlanders opving, speelde hierbij ongetwijfeld een rol. Bovendien was er geld voor beschikbaar in de vorm van de oude BI-kas ter plekke die de toen aanzienlijke som van 20.000 Zwitserse francs bevatte. Toen begin 1961 Einthovens pensioengerechtigde leeftijd in zicht kwam was SAZ al aardig gevorderd. Daarover had coördinator Kist begin 1958 aan de minister-president bericht dat de short term (ShT) inlichtingendienst aan het eind van dat jaar gereed zou zijn en dat de long term (LT) *stay behind*-organisatie op dat moment in zoverre gereed was dat 2 van de negen inlichtingennetten elk beschikten over twee eigen *organisers* en twee eigen radiotelegrafisten. Bovendien beschikten nog eens vier inlichtingennetten elk over een *organiser* en minstens een radiotelegrafist.

O-dienst en -organisatie

Met betrekking tot de O-organisatie is aanzienlijk minder archiefmateriaal bewaard gebleven dan van SAZ. Voor de ontwikkeling in de jaren vijftig moeten we het doen met twee bronnen: de (schaarse) rapporten die Einthoven schreef voor de chef van de generale staf en de rapportage van Kist aan de minister-president.

Medio 1952 bracht Einthoven aan de chef van de generale staf 'ingevolge artikel 9 van de instructie' rapport uit over het eerste halfjaar van 1952. Ondanks de beknoptheid geeft de puntsgewijze opsomming een goed antwoord op de vraag wat Veeneklaas en de zijnen voor ogen stond toen zij in de zomer van 1945 naar prins Bernhard stapten. Einthoven somt op:

- ten behoeve van de sabotagetaak is Nederland verdeeld in vier districten; van het daarvoor bestemde kernpersoneel is zes man volledig opgeleid en zijn er drie nog in opleiding
- ten behoeve van de psychologische oorlogvoering is Nederland verdeeld in acht districten; daarvoor zijn vijf personen opgeleid en zijn er dertien nog in opleiding
- er zijn al acht radiotelegrafisten opgeleid; zeven personen zijn nog in opleiding
- bovendien zijn ongeveer dertig personen voor bovenstaande taken geselecteerd maar (nog) niet gerecruteerd
- de organisatie beschikt over 28 Amerikaanse zend/ontvangtoestellen van het type dat in de tweede wereldoorlog door parachutisten werd gebruikt; bovendien heeft de organisatie de beschikking over 17 moderne toestellen
- de organisatie beschikt over 2500 kilo explosieven en de daarbij behorende ontstekingsmechanismen; binnenkort komen daar nog eens 4000 kilo springstoffen bij, evenals een hoeveelheid wapens
- verspreid over Nederland heeft de organisatie de beschikking over 21 geheime waterdichte ondergrondse bergplaatsen; voor het grootste deel zijn die nog niet gevuld
- er zijn zes terreinen verkend en aangewezen als *dropping zone* voor in oorlogstijd te parachuteren materiaal
- de minister van Financiën heeft de president van de Nederlandse Bank verzocht om 10 miljoen gulden in papier en 400.000 gulden in gouden tientjes; de DNB heeft de gouden tientjes die zich buiten Europa bevonden naar Nederland terug laten zenden om deze munten – evenals het bankpapier – over verschillende depots in Nederland te verspreiden.

Bovenstaande puntsgewijze opsomming van de stand van zaken (een A4'tje) liet Einthoven vergezeld gaan van een nadere toelichting die wat verdergaand inzicht geeft in het reilen en zeilen en in de toekomstige *modus operandi* van de organisatie. Met betrekking tot het 'personeel' van de veldorganisatie merkte Einthoven op dat alle personen volkomen betrouwbaar waren, een volledige dagtaak hadden en hun O-taak in hun vrije tijd uitoefenden. De opleiding voor radiotelegrafist bij de O-organisatie nam in totaal 366 uur in beslag. Daarvan waren 300 uur bestemd voor de eigenlijke telegrafistencursus, 40 uur voor veiligheidstraining, 20 uur opleiding in het gebruik van codes en 6 uur wapentraining. Toekomstige

saboteurs konden het met wat minder uren doen: naast de veiligheidstraining van 40 uur kregen zij 60 uur theorie en een 3-weekse praktische opleiding in Engeland. Toekomstige geheime medewerkers op het gebied van psychologische oorlogvoering kregen eveneens de 40-urige veiligheidsopleiding alsmede een opleiding in de theorie en praktijk van de psychologische oorlogvoering van nog eens 60 uur. De individuele 'leerlingen' werden pas tot de gelederen van 'O' toegelaten na uitvoerige screening door de BVD en met inschakeling van een psycholoog en een psychiater. Zij werden individueel opgeleid, zodat zij hun 'collega's' niet konden kennen maar alleen hun instructeurs. Die waren op hun beurt meestal in Engeland opgeleid. Wat de staf van 'O', de O-dienst, betreft gaf Einthoven de volgende cijfers per 1 juni 1952: van de 21 medewerkers waren 6 personen belast met stafwerkzaamheden, 11 waren belast met recruterende en opleiding, 2 met de administratie en nog eens twee met de zorg voor materieel en transport.

Een jaar of vier later werd het beeld van 'O' nog wat verder ingekleurd in een 'Memorie inzake S.O.' waarvan niet duidelijk is wie de schrijver en wie de geadresseerde is. Uitgaande van het gegeven dat 1956 het jaar was waarin Kist werd benoemd tot coördinator, ook van O&I, en afgaande op het taalgebruik in de memorie lijkt de veronderstelling gerechtvaardigd dat het hier gaat om een geschrift van Einthoven, gericht aan Kist. Dat is ook daarom interessant omdat daarin nog eens de *raison d'être* en de ideologische fundering van 'O' worden uiteengezet.

Einthoven begon zijn uiteenzetting met er aan te herinneren dat het verzet in de periode 1940-1945 geleden had onder een tekort aan effectiviteit maar vooral onder een groot verlies aan mensenlevens. Beide minpunten waren volgens Einthoven te wijten aan ongeschiktheid van veel mensen voor het verzetswerk en aan gebrek aan kennis, middelen en goede leiding. Deze fouten zouden in geval van een nieuwe bezetting vermeden moeten worden. Daartoe zou men rekening moeten houden met de aard van de tegenstander [grofweg gezegd het Rode Leger] die door Einthoven werd gekenschetst als 'absoluut meedogenloos, slavisch [wat hij daarmee ook mag hebben bedoeld] en al 35 jaar doorkneed in de conspiratie'. Verder zou de aard van een toekomstige oorlog en een daarop volgende bezetting een rol spelen. Die bezetting zou in de optiek van Einthoven vooral een ideologisch karakter hebben, gesteund door een sterke organisatie; daarnaast voorzag hij uitputting en (gedeeltelijke) deportatie van de bevolking. Tenslotte zou rekening gehouden moeten worden met het feit dat Nederland een grote bevolkingsdichtheid kende en dat de bevolking geen sterk nationaliteitsgevoel had en niet gewend was aan harde tijden. Tegen deze achtergrond hebben de initiatiefnemers, aldus nog steeds Einthoven, vanaf het begin beoogd een *stay behind*-organisatie te stichten die op de best denkbare manier beveiligd zou zijn. Die organisatie viel uiteen in twee delen: enerzijds de **dienst O** (de staf) en anderzijds de **organisatie O** (het veld).

Gedetailleerder dan in zijn rapportage van 1952 zette Einthoven in de memorie van 1956 de personeelssamenstelling van de dienst O uiteen. De staf daarvan telde zes personen, bestaande uit de chef van de dienst [Veeneklaas], diens plaatsvervanger, de directeur, de chef administratie, een administrateur en een psychia-

ter. Direct gekoppeld aan deze staf was het personeel in algemene dienst, te weten een administratieve kracht, een beveiligingsfunctionaris tevens hoofd van de volgploeg, een fotograaf tevens druktechnicus, twee chauffeurs tevens volgers en twee huisbewaarders van het opleidingscentrum. Naast deze leidende en algemene functies waren in de dienst O de volgende specialistische functies vertegenwoordigd:

- het personeel van de sectie Sabotage, bestaande uit de chef van de sectie, tevens instructeur en een instructeur die tegelijkertijd schietinstructeur was
- het personeel van de sectie Psychologische Oorlogvoering bestaande uit de sectiechef die tevens optrad als instructeur, en een medewerker die met de organisatie was belast
- het personeel van de sectie Verbindingen, bestaande uit een sectiechef/instructeur en drie instructeurs
- de sectie Falsificatie telde maar één man die tevens belast was met de instructie in het gebruik van codes
- ook de sectie Operationele Financiering telde maar één man, belast met organisatie en instructie
- het personeel van de sectie Security bestaande uit een chef tevens instructeur en twee instructeurs; bij oefeningen in volgen en observeren waren zij alle drie betrokken
- het personeel van de sectie Codes bestaande uit een chef/instructeur en een instructeur.

Al deze personeelsleden kenden elkaar slechts bij hun alias en niet bij hun werkelijke naam.

Ook met betrekking tot de organisatie O trad Eindhoven aanmerkelijk in detail. Zo vermeldde hij dat bij de opzet en planning van de organisatie als uitgangspunt was genomen dat de organisatie gedurende een periode van twee jaar onder omstandigheden van een bezetting zou moeten functioneren. Dat betekende planning op lange termijn, zowel wat personeel als wat materieel betreft, met als uitgangspunt decentralisatie. De planning voorzag in vier netwerken (reseaux) voor sabotage en acht voor psychologische oorlogvoering. Onderling zou tussen deze netwerken geen enkele vorm van contact bestaan. Elk netwerk van de O-organisatie zou in oorlogstijd zelfstandig in radiocontact staan met de O-dienst in niet-bezet gebied.

Uit de memorie blijkt dat al zeer concreet was nagedacht over de opzet en het functioneren van de onderscheiden netwerken. Zo was het de bedoeling dat elk sabotagenetwerk dan bemand zou worden door een *organiser*, een chef van diens staf, een intendant [naar alle waarschijnlijk iemand die verantwoordelijk is voor de logistieke ondersteuning] en vier à vijf groepsleiders die ieder leiding zouden geven aan vier of vijf sabotagegroepen van elk een man of zes. Op die manier zou een sabotagenetwerk bestaan uit maximaal 38 personen, zodat voor sabotage een totaal van ruim 150 personen nodig zou zijn.

Een netwerk voor psychologische oorlogvoering zou, eveneens in oorlogstijd, bestaan uit een *organiser*, een chef van zijn staf, een intendant, een chef van de sectie 'richtingspers'

[persmedia gericht op de specifieke rooms-katholieke, protestants-christelijke en humanistische zuilen], een chef van de sectie 'eigen pers' [naar alle waarschijnlijkheid bedoeld voor overheidspropaganda] , een chef van de sectie mondelinge propaganda, een chef van de sectie passieve weerstand en een chef van de sectie informatie.

Het was uiteraard de bedoeling dat de vijf sectiechefs in oorlogstijd hun secties op sterkte zouden brengen. Hoe groot die dan zouden zijn, laat de memorie in het midden. Voor de vreedetijd werd per netwerk gestreefd naar het recruter en opleiden van in elk geval de *organiser*, diens stafchef en de intendant plus twee sectiechefs: een voor de gecombineerde perssecties en een voor de gecombineerde secties passieve weerstand en informatie. Bij een volledige vervulling van deze streefgetallen zou in vreedetijd voor de voorbereiding van psychologische oorlogvoering al een veertigtal personen nodig zijn. Bij de genoemde aantallen moeten dan nog de radiotelegrafisten geteld worden die in oorlogstijd aan elk netwerk verbonden zouden gaan worden, zodat de O-organisatie bij invulling van alle vacatures minstens 200 personen zou tellen. Daarvan waren er in 1952 50 daadwerkelijk in de organisatie opgenomen; in 1956 waren dat er 105. Daarbij moet worden aangetekend dat deze aantallen nogal geflatteerd zijn omdat daarbij het personeel van de O-dienst was inbegrepen.

Aan het slot van zijn memorie vatte Einthoven nog eens puntsgewijs samen waarom Nederland over een *stay behind*-organisatie, in casu de O-organisatie diende te beschikken. Als 'conclusies van de leiding van de dienst' - hetgeen suggereert dat ook Veeneklaas c.s. hieraan hadden bijgedragen – werden de volgende 12 punten op een rij gezet:

- Nederland moet rekening houden met de mogelijkheid van een oorlog tussen Oost en West
- Europa zal daarbij zeker betrokken geraken
- Indien er een wereldoorlog komt zal Europa daarbij betrokken zijn
- Waarschijnlijk zal Nederland bezet worden
- Daarom is een organisatie nodig voor economische, sabotage en psychologische oorlogvoering
- De O-dienst heeft nog slechts een gedeelte van zijn taak gerealiseerd
- De veldwerkers moeten voortdurend actief worden gehouden
- Het benodigde materiaal moet aanwezig zijn
- Aanschaffen van materiaal thans zal slechts een fractie kosten van de prijs in oorlogstijd
- O kan beter zelf kopen en betalen dan het gratis betrekken van de Amerikanen
- De kosten van O hebben na aanschaf van het nodige materiaal nog slechts betrekking op exploitatie en onderhoud daarvan; deze kosten bedragen slechts een fractie van de defensiebegroting
- Stopzetten van O betekent kapitaalvernietiging

Het lijkt er sterk op dat Einthovens memorie gediend heeft als grondslag voor het rapport dat Kist in augustus 1956 conform zijn opdracht uitbracht aan de minister-president – in elk geval voor zover het de O-dienst betreft. Alleen op het gebied van de contra-spionage was Kist meer expliciet dan Einthoven. Voor de

uitvoering van dit taakonderdeel, aldus Kist, zou gebruik gemaakt kunnen worden van personen die al door de BVD gerecrueteerd waren. De achterliggende gedachte was waarschijnlijk – en daarover moet Eindhoven met Kist hebben gesproken – dat agenten die voor de BVD in de CPN waren gepenetreerd, in staat geacht werden ook in de organisatie(s) van de bezetter te penetreren. In een *update* van zijn rapport van 1956 had Kist tenslotte de minister-president nog gemeld dat medio 1958 de netwerken voor psychologische oorlogvoering gereed zouden zijn en de sabotagenetwerken aan het eind van dat jaar, ook al had ‘O’ nog steeds te kampen met een personeelstekort. Bovendien waren gezamenlijke regelingen getroffen voor het evacueren van het personeel van SAZ en van de O-dienst naar de ‘oorlogsbestemming’, dat wil zeggen de locatie waar de Nederlandse regering zich zou vestigen in geval van bezetting van ons land.

Kortom, er was aan het begin van de jaren zestig al heel wat gerealiseerd, zowel wat SAZ als de O-dienst als wat beide organisaties gezamenlijk betreft. Voor een goed begrip lijkt het thans van belang de internationale context te schetsen waarbinnen de genoemde voorbereidingen zich afspeelden.

De internationale relaties van O&I

Zoals eerder betoogd, is vanaf het allereerste begin voor zowel SAZ als voor de O-dienst het uitgangspunt geweest, dat het ging om zuiver Nederlandse initiatieven voortkomend uit tijdens de tweede wereldoorlog opgedane ervaringen. Daarbij was voor Somer het oorlogsbureau BI het referentiekader, voor Veeneklaas en zijn marconisten was dat het BBO. Beide organisaties hadden tijdens de oorlog nauw samengewerkt met hun Britse *opposite numbers*, respectievelijk MI6 en SOE. Het lag dan ook voor de hand dat beide organisaties samenwerking zochten met hun oude partnerdiensten. Het is echter de vraag in hoeverre de Nederlanders zich realiseerden dat al in januari 1946 MI6 en SOE waren samengevoegd, waarbij SOE in feite een onderdeel van MI6 werd onder de aanduiding *Directorate of War Planning*.⁴ Het moet dit directoraat geweest zijn waar Eindhoven op doelde toen hij minister-president Beel op de hoogte bracht van het feit dat hij al vanaf augustus 1945 ‘een zeer kleine groep intellectuelen’ [Veeneklaas en zijn twee marconisten, inmiddels beiden student] voorbereidde op *stay behind*-werkzaamheden ‘met behulp van Engelse deskundigen’. En het moet met vertegenwoordigers van ditzelfde directoraat zijn geweest dat Eindhoven [en Veeneklaas ?] in september 1948 de eerste coördinerende besprekingen voerde. Bovendien kan het bijna niet anders of Van Lynden kwam met dezelfde mensen in aanraking toen hij voor het eerst contact opnam met zijn Britse collega’s. Die vertelden hem toen onder beding van geheimhouding dat er in Nederland naast SAZ nog een *stay behind*-organisatie werd voorbereid, en wel door Eindhoven. Begrijpelijkerwijs legde Van Lynden het Engelse geheimhoudingsbeding naast zich neer en wendde hij zich tot zijn chef, de chef van de generale staf. Deze stap leidde er toe dat besloten werd tot een zekere vorm van coördinatie en taakverdeling tussen de beide organisaties. Daar kwam bij dat de Centrale Veiligheids-

⁴ S. Dorrill, *MI6. Fifty years of Special Operations*

dienst, waarvan Eindhoven hoofd was, in augustus 1949 als Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) onder Binnenlandse Zaken kwam te ressorteren. Toen de leiding van dit departement weigerde Eindhoven toe te staan uit de geheime BVD-begroting mede de O-organisatie te financieren, werd eind 1949 de chef van de generale staf behalve voor SAZ ook verantwoordelijk voor O. Aan Van Lynden en aan Eindhoven werd opgedragen de secretaris-generaal van Algemene Zaken op de hoogte te houden van de vorderingen. Van dit laatste kwam, zoals we al zagen, niet veel terecht.

Internationaal werkten de beide organisaties, zoals hierboven al aangeduid, in eerste instantie uitsluitend samen met de Britten. Later, na vele strubbelingen, gingen de Amerikanen aan deze overlegbijeenkomsten deelnemen, eerst nog als waarnemers en vanaf februari 1951 als deelnemers in wat ging heten het Tripartite Overleg.

Intussen was in de context van de Western Union een Western Union Clandestine Committee (WUCC) gevormd. Hierin werd van gedachten gewisseld over onder meer de theoretische opzet van *stay behind*-organisaties. Toen de in 1949 opgerichte NAVO de militaire aspecten van de Western Union als het ware overnam gebeurde dat ook met het WUCC. Ten dele gebaseerd op de daarin gemaakte afspraken werd bij SHAPE, het militaire hoofdkwartier van de NAVO, een Special Projects Branch (SPB) in het leven geroepen die zich ging bezig houden met Unorthodox Warfare (UW), niet-conventionele militaire acties. De SPB zou in dat kader de nationale clandestiene diensten kunnen verzoeken om activiteiten voor te bereiden op het gebied van inlichtingen (operations of clandestine intelligence – OCI), acties (operations of clandestine actions – OCA) en psychologische oorlogvoering (psychological warfare – PW). Een Clandestine Planning Committee (CPC) zou in vredetijd de schakel vormen tussen de Special Projects Branch ener- en de nationale *stay behind*-organisaties anderzijds. Bovendien was er sinds oktober 1958 in NAVO-verband een Allied Clandestine Committee (ACC) voor het bespreken van ‘matters of major policy and doctrine’. Hierin was ook Nederland vertegenwoordigd. In oorlogstijd, zo was voorzien, zou een Allied Clandestine Coordinating Group (ACCG) de rol van het CPC overnemen.⁵ Het ACCG zou geen bevelsbevoegdheid krijgen over de nationale organisaties. De leiding van de NAVO was echter vooral geïnteresseerd in militaire inlichtingen met betrekking tot het opmarsgebied van de legers van het Warschau Pact, en niet zozeer in het verzet in en vanuit bezet gebied. Voor het eigenlijke *stay behind*-werk was het tripartite overleg met de Britten en Amerikanen dan ook belangrijker dan de bureaucratische overlegstructuren in NAVO-verband.

Het was in het kader van het tripartite overleg dat de voorbereidingen werden getroffen door enerzijds SAZ op het gebied van inlichtingen, koeriers en *escape-lines*, door O op het gebied van psychologische oorlogvoering, sabotage en contra-spionage – dit alles voor het gehele grondgebied van het Koninkrijk in Europa. Binnen dit overleg bestond, anders dan binnen de structuren van de

⁵ D. Ganser, *NATO's secret armies. Operation Gladio and Terrorism in Western Europe*. London, 2004

NAVO, geen bevelsverhouding. Wel speelde binnen dit kleine gezelschap het probleem van de nationale soevereiniteit een rol. In geval van een (dreigende) bezetting van Nederland zou het hoofdkwartier van O en SAZ gezamenlijk (de Nederlandse *country section*) immers gevestigd worden binnen een Engels-Amerikaanse basis. Anders dan tijdens de tweede wereldoorlog het geval was geweest, wensten de Nederlanders – en dat gold zowel voor Eindhoven als voor Van Lynden – hun eigen vrijheid van handelen te bewaren, zeker waar het ging om het hanteren van code- en vercijfermateriaal. Het was immers juist op dit terrein waar het tijdens het Englandspiel zo verschrikkelijk mis was gegaan. Vandaar dat Eindhoven al in 1954 aan de chef van de generale staf had voorgesteld, dat de Nederlandse afvaardiging in het Tripartite Overleg in een eenzijdige verklaring die soevereiniteit zou benadrukken. Hierover werd toen geen beslissing genomen, maar in juli 1956 verklaarde Eindhoven, daartoe gemachtigd door de minister van defensie ir. C. Staf, tegenover de Engelse en Amerikaanse partners dat de Nederlandse regering zich op het standpunt stelde dat de *country section* een puur Nederlandse organisatie zou zijn. Deze *Dutch country section* zou in geval van oorlog ter beschikking worden gesteld van de geallieerde oorlogvoering met behoud van de verantwoordelijkheid van de Nederlandse regering. Uiteindelijk legden de Britten en Amerikanen zich bij dit Nederlandse standpunt neer. Afsproken werd dat de Nederlandse sectie in voorkomend geval rechtstreeks contact zou onderhouden met de uitgeweken Nederlandse regering. Over de inrichting van de Nederlandse sectie en over de daarbinnen geldende regelingen komen we terug. In de context van dit hoofdstuk is van belang dat aan het eind van de jaren vijftig de Nederlandse *stay behind*-organisaties met hun eigen opbouw behoorlijk ver gevorderd waren, en dat de organisaties gezamenlijk ook in internationale verbanden waren opgenomen (NAVO en Tripartite Overleg), waarbij naar het voorkomt de afspraken met de Britten en Amerikanen verreweg het belangrijkste waren.

Het leek dus goed te gaan met de opbouw van Nederlands meest geheime diensten. Eindhoven had in internationale fora het voortouw en Van Lynden leek zich daarin te schikken. Laatstgenoemde bleef evenwel pleiten voor samenvoeging van beide organisaties tot één Nederlandse *stay behind*-organisatie onder eenhoofdige leiding. Deze kwestie bleef onderhuids een rol spelen en kwam tot uitbarsting in 1961 toen naar aanleiding van de opvolging van Eindhoven een crisisachtige situatie ontstond waaraan pas in 1967 een eind kwam.

HOOFDSTUK V: CRISIS

Vanaf het eind van de tweede wereldoorlog hadden in ons land dus twee *stay behind*-organisaties naast elkaar bestaan, sinds 1949 beide onder auspiciën van de chef van de generale staf, terwijl sinds 1956 de Coördinator van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten de minister-president op de hoogte hield van de vorderingen van beide organisaties. Aan militaire kant was vooral het SAZ-hoofd Van Lynden de wens blijven koesteren om te komen tot één geïntegreerde organisatie onder eenhoofdige leiding. De aanstaande pensionering van Einthoven, die per 1 april 1961 pensioengerechtigd zou zijn, leek de aangewezen gelegenheid om deze wens naar voren te brengen en zo mogelijk te realiseren. In februari 1961 wijdde Van Lynden een uitgebreide beschouwing (later diens 'testament' genoemd) aan de wenselijkheid van samenvoeging, gericht aan de chef van de generale staf Le Fèvre de Montigny. Van Lyndens argumenten, overgenomen door Le Fèvre, kwamen neer op de spijtige constatering dat van echte samenwerking en coördinatie tussen O en SAZ geen sprake was. Als voorbeeld daarvan noemde Van Lynden de internationale gremia waar Einthoven het woord voerde, maar waaraan lang niet altijd onderling overleg was vooraf gegaan. Le Fèvre, formeel de 'baas' van Van Lynden en van Einthoven, liet begin maart daarop aan Einthoven weten, dat ook hij samenvoeging van beide organisaties gewenst achtte. Hoe Einthoven daarop vervolgens reageerde is uit het bewaard gebleven archiefmateriaal niet te achterhalen, maar daarin is wel een uitvoerige reactie op Van Lyndens beschouwing te vinden van de hand van Veeneklaas. Of Einthoven aan de inhoud daarvan heeft bijgedragen blijkt niet, maar is wel waarschijnlijk.

Uit Veeneklaas' reactie, gedateerd juni 1961, blijkt overduidelijk dat een (te ?) groot security bewustzijn de basis vormde voor het onwrikbare standpunt van O, dat beide organisaties gescheiden dienden te blijven. Veeneklaas zag de gevaren met name ook in de internationale vormen van samenwerking. Naar zijn mening was SAZ pro-Brits en was O meer Amerikaans geïntereerd. Bovendien had O altijd zijn eigen code- en vercijfermateriaal onder zich gehouden, terwijl SAZ dit materiaal deelde met de geallieerden. De terughoudendheid van O tegenover de Britse en Amerikaanse partnerdiensten kwam volgens Veeneklaas voort uit een "diepe achterdocht onzerzijds jegens de geallieerde diensten: we kennen de samenstelling ervan niet en weten niet hoe zij met onze gegevens omgaan". Helemaal zonder grond was dit alles niet. De KGB-'mollen' Burgess en Maclean waren al in de jaren vijftig naar de Sovjet-Unie gevlucht; Kim Philby zou in 1963 volgen. Hoe het zij, de O-organisatie weigerde bij monde van Veeneklaas met SAZ samen te smelten tot één *stay behind*-organisatie. Einthoven had gedacht de oude constructie te handhaven door na zijn pensionering zijn opvolger J.S. Sinninghe Damsté zijn plaats te laten innemen. Deze meende de functie van HBVD niet te kunnen combineren met die van hoofd O, waarna Einthoven de functie tijdelijk bleef bekleden, in afwachting van een meer definitieve oplossing. In augustus 1961 kwam Le Fèvre, na overleg met Einthoven en prins Bernhard in diens functie van Inspecteur-generaal van de Krijgsmacht, met het voorstel om generaal Schaper in Einthovens plaats te benoemen tot hoofd van O. Van Lynden

juichte dit toe en pleitte er bovendien voor, Schaper tevens te belasten met de centrale leiding van O en SAZ, met Van Lynden als tweede man. Voordat een en ander kon worden gerealiseerd werd Schaper echter benoemd tot Chef van het Militaire Huis van koningin Juliana – een functie die onverenigbaar werd geacht met het leiding geven aan de *stay behind*-organisatie. Wel had Van Lyndens idee wortel geschoten, dat een nieuw te benoemen hoofd van de O-dienst tevens als coördinator van O en SAZ zou gaan fungeren.

Per 1 april 1962 werd in die gecombineerde functie benoemd generaal-majoor b.d. W. den Boer, die tijdens de bezetting de plaatsvervanger was geweest van de bevelhebber der Binnenlandse Strijdkrachten H. Koot. Ervaring met illegaal werk kon hem dus niet ontzegd worden. Door Van Lynden werd Bax, zoals hij zich in zijn nieuwe functie noemde, loyaal tegemoet getreden. Bij O werd hij echter ontvangen met een grote terughoudendheid, die niet minder werd toen Bax begin 1963 bij O ging aandringen op hervormingen. Bax had namelijk voor zichzelf vastgesteld dat O over te weinig opgeleide agenten beschikte, dat de financiën te ondoorzichtig waren en dat er in onvoldoende mate werd samengewerkt met SAZ.

De leiding van O - in de eerste plaats Eindhoven en Veeneklaas – verzette zich tegen wat werd genoemd ‘het vreemde gezag’ in de persoon van Bax. In het voorjaar van 1963 werd minister-president De Quay benaderd door ‘een oude vriend’ die hem waarschuwde voor ernstige toestanden bij de O-dienst en die hem adviseerde deze dienst onder te brengen bij Algemene Zaken. Het is niet zo moeilijk in die ‘oude vriend’ Eindhoven te herkennen. Diens interventie leidde ertoe, dat in mei 1963 O inderdaad onder AZ werd geplaatst, om een jaar later weer onder de vleugels van de chef van de generale staf terug te keren. Die gaf Bax terstond schriftelijk de opdracht - waarvan Veeneklaas een afschrift kreeg - nu leiding te gaan geven aan de O-dienst en bovendien een doelmatige coördinatie en samenwerking tussen O en SAZ tot stand te brengen. Bax kwam nog in dezelfde maand juni met een ‘Voorlopig program van bepalingen en maatregelen’ dat, indien uitgevoerd, zou leiden tot integratie van O en SAZ (of O en I zoals de diensten gewoonlijk werden genoemd). De oplossing van de problemen was daarmee echter niet tot stand gebracht. Die zou moeten komen van een commissie die werd ingesteld door de minister-president en de minister van defensie gezamenlijk. Deze commissie, naar de voorzitter de commissie-Ruppert genoemd, werd op 8 juli 1964 door minister-president V.G. Marijnen geïnstalleerd.

Behalve uit de voorzitter bestond de commissie uit de heren mr. C.L.W. Fock, commissaris van de koningin in Groningen (en voormalig secretaris-generaal van Algemene Zaken) en lt.-adm. b.d. H.H.L. Pröpper als leden en mr. J.M. Kielstra, raadadviseur bij Algemene Zaken, als secretaris. Het lijkt de moeite waard een ogenblik stil te staan bij de antecedenten van de leden van deze commissie. Fock had zich als secretaris-generaal van Algemene Zaken en voormalig hoofd van de Buitenlandse Inlichtingendienst diepgaand bezig gehouden met de inlichtingen- en veiligheidsdiensten; daarbij had hij zich met name opgeworpen als de ‘grand patron’ van de *stay behind*-organisaties. Of Pröpper behalve in zijn militaire functie ook nog anderszins met inlichtingenwerk te maken had gehad blijkt niet uit de stukken. Kielstra was afdelingshoofd bij en uiteindelijk plaatsvervangend hoofd

van de Buitenlandse Inlichtingendienst geweest. In laatstgenoemde functie moest hij het veld ruimen na de affaire van Reydon en De Jager, twee agenten van de BID die in de Sovjet-Unie waren gearresteerd. Voorzitter M. Ruppert tenslotte was sinds 1959 lid van de Raad van State. Daarvoor was hij jarenlang gezichtsbepalend geweest voor de protestants-christelijke vakbeweging, het laatst als voorzitter van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV). Daarnaast was hij al sinds de jaren veertig als vertegenwoordiger van de protestants-christelijke stroming in ons land een van de voornaamste clandestiene medewerkers van de O-organisatie.

In zijn installatierede noemde Marijnen de overwegingen die ertoe hadden geleid de commissie-Ruppert te vormen. Sinds de instelling van O en I, vlak na de tweede wereldoorlog, waren de omstandigheden sterk gewijzigd. Mede daardoor, aldus Marijnen, waren er moeilijkheden opgetreden bij het leiding geven aan de O-dienst en bij de voorbereiding van de oorlogsorganisatie van de diensten O en I gezamenlijk. Het verdiende naar Marijnens mening daarom aanbeveling te onderzoeken of wijziging van de bestaande organisatievorm(en) noodzakelijk zou zijn. De taak van de commissie zou op grond van deze overwegingen in een vijftal punten uiteenvallen:

- allereerst de vraag beantwoorden of een stay behind-organisatie als O en I gewenst is;
- indien deze vraag positief wordt beantwoord, adviseren ten aanzien van de gewenste organisatievorm, zowel wat betreft de voorbereiding in vredetijd als de uitvoering in oorlogstijd
- in dat advies ook ingaan op de vraag op welke manier en in welke mate O en I steun en medewerking zullen verlenen aan levensbeschouwelijke organisaties, zulks ten behoeve van de geestelijke weerbaarheid tijdens een bezetting
- adviseren over de vraag, onder welke minister(s) O en I moeten ressorteren en dan met name ingaan op de vraag in hoeverre – speciaal gelet op de ministeriële verantwoordelijkheid – deze minister(s) zich met de werkzaamheden van deze dienst(en) moeten bemoeien
- bij dit alles in beschouwing nemen de gewenste status en sociale positie van het personeel en in het algemeen welke financiële gevolgen aan de uit te brengen adviezen zijn verbonden.

Op basis van deze opdracht van Marijnen ging de commissie-Ruppert aan de slag. Zij verdiepte zich in de instructies voor Hoofd O en Hoofd SAZ zoals we die inmiddels zijn tegengekomen. Zij nam bovendien kennis van de gedachten en inzichten van de coördinator van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten F.J. Kist, die zoals bekend een liaisonfunctie had tussen de *stay behind*-organisaties en de minister-president. Tenslotte voerde de commissie gesprekken met meest vooraanstaande betrokkenen in beide organisaties, in het algemeen gezegd de militairen die voor integratie pleitten, en de ‘burgers’ van O die hardnekkig hun ‘status aparte’ verdedigden. Op grond van deze werkzaamheden, waarbij de commissie ‘in het algemeen’ de bereidheid aantrof tot het verschaffen van inlichtingen en daarbij met openheid tegemoet werd getreden (men proeve de uitdrukking ‘in het

algemeen'), kwam de commissie-Ruppert tot de volgende conclusies en aanbevelingen. Omdat deze voor het functioneren van O en I in de periode tot aan de opheffing maatgevend zijn geweest, worden ze hier uitvoerig weergegeven. De eerste vraag – moet een *stay behind*-organisatie wel gehandhaafd worden – beantwoordde de commissie bevestigend. Zij achtte het gewenst dat bij een eventuele bezetting er een organisatie zou bestaan zoals O en I, ressorterend onder de Nederlandse regering. In vredetijd moest derhalve al het mogelijke worden gedaan om de kracht van het Westen te vergroten. Zo zou in vredetijd een infrastructuur ingericht moeten worden om bij een bezetting de hieronder te noemen taken te kunnen uitvoeren. Die taken konden in vredetijd niet verder gaan dan het scheppen van voorwaarden en het tot stand brengen van een infrastructuur voor het clandestiene werk in oorlogstijd in bezet gebied. De commissie dacht daarbij aan:

- het opleiden van organisatoren, radio-technici e.d.
- het aanschaffen en opslaan van apparatuur
- het realiseren van radio- en andere verbindingen
- het treffen van voorbereidingen ter bevordering van de geestelijke weerbaarheid van de bevolking

De positieve beantwoording van deze eerste vraag had mede te maken met het feit dat ook in andere NAVO-landen dergelijke organisaties in het leven waren geroepen. Ondanks deze internationale dimensie van het *stay behind*-werk constateerde de commissie met voldoening dat de bevelvoering over deze Nederlandse organisatie 'steeds een Nederlandse aangelegenheid' zou zijn. Bij de beantwoording van de tweede vraag, die naar de gewenste organisatievorm, keek de commissie om te beginnen naar de opgedragen taken:

- het organiseren van inlichtingengroepen, zoals dat gebeurde door de dienst 'I'. Deze taak behoorde volgens de commissie te ressorteren onder militair commando. De hiertoe noodzakelijke verbindingen moesten betrouwbaar en technisch adequaat zijn.
- de in- en exfiltratie van personen en materiaal, zoals dat tot nu toe door dienst 'I' gebeurde ('lijnen'). Dit werd gezien als een apart onderdeel van de *stay behind*-taken, waarvan de voorbereiding in vredetijd een aparte organisatie vereiste. Alleen al uit veiligheidsoverwegingen diende er een scheiding te zijn tussen inlichtingen en 'lijnen'. De commissie kwam tot de conclusie dat inlichtingen en 'lijnen' als aparte taken door dienst 'I' verricht moesten blijven worden.
- als een derde *stay behind*-taak zag de commissie het verrichten in oorlogstijd van sabotage tegen objecten en het gebruiken van geweld tegen personen, een taak die door de dienst 'O' werd voorbereid.

Bij dit punt had de commissie nogal wat op te merken. Zij liet een ernstige waarschuwing horen in verband met de gebleken grote omvang van geheim opgeslagen explosieven. De commissie sprak als haar stellige mening uit, dat sabotage geen doel op zichzelf mocht zijn, maar een middel om een militair doel te bereiken dan wel de psychologische oorlogvoering te ondersteunen. Op het gebied van het plegen van sabotage moesten er, aldus de commissie,

zeer duidelijke bevelsverhoudingen en een duidelijke bevelvoering zijn. Anders kon onvoorstelbare politieke en/of militaire schade worden aangericht, gepaard gaande met ernstige repercussies voor de bevolking. De commissie sprak dan ook als haar oordeel uit, dat de voorbereiding van sabotage los diende te staan van de (nog te behandelen) psychologische oorlogvoering, en dat dit onderdeel rechtstreeks onder de chef van de generale staf moest vallen. De commissie gaf daarbij geen antwoord op de vraag, op welke manier de sabotage dan uitgevoerd diende te worden. Wel gaf zij aan, dat de te benoemen gedelegeerde (waarover hieronder meer) als een van zijn eerste taken zich met deze kwestie zou moeten bezig houden, met name met de vraag naar de noodzaak en de omvang van eventuele sabotagevoorbereidingen.

- als een vierde taak noemde de commissie het propaganda maken in woord en geschrift om het moreel van de bevolking te schragen en dat van de vijand te ondermijnen, het aanzetten tot het benadelen van de vijand door zo gering mogelijke arbeidsprestatie etc. – dit alles thans (1964) aangeduid met ‘psychologische oorlogvoering’.

Met betrekking tot deze taak had de commissie het volgende op te merken. Zij was van mening dat het bevorderen van de geestelijke weerbaarheid ook in vreedstijd van belang was als onderdeel van de totale oorlogvoering in de ‘koude oorlog’. De commissie sprak als haar mening uit, dat particuliere organisaties met een levensbeschouwelijk karakter tot taak hadden de geestelijke weerbaarheid te bevorderen en in stand te houden. De taak van de overheid daarbij zag de commissie in het scheppen van voorwaarden, zoals het voorbereiden van de noodzakelijke verbindingen met de regering, de opleiding van de leidinggevende uitvoerders en het beschikbaar stellen van de nodige materialen en fondsen. De commissie vond tenslotte dat de dienst ‘O’ zich diende te beperken tot de genoemde drie vormen van hulp.

In oorlogstijd zou er onderscheid gemaakt worden tussen de in Nederland achterblijvende veldorganisatie en de met de regering uitwijkende stafelementen. De veldorganisatie zou dan opgedeeld worden in vier los van elkaar opererende sub-organisaties die elk één van de hierboven genoemde taken voor hun rekening nemen. Elk van de vier sub-organisaties zou vervolgens worden onderverdeeld in zogenaamde *reseaux* (alweer een verwijzing naar de tweede wereldoorlog, met name naar het opereren van SOE in Frankrijk), die op hun beurt eveneens geen onderlinge verbindingen zouden mogen hebben. Al in vreedstijd moest voor deze *reseaux* kernpersoneel geworven en opgeleid worden, met de bedoeling dat zij in oorlogstijd op volle sterkte zouden worden gebracht. In oorlogstijd zouden de stafelementen van beide organisaties worden samengevoegd tot één Nederlandse *country section* die vanuit niet-bezet gebied leiding zou gaan geven aan de clandestiene activiteiten van de vier genoemde sub-organisaties en hun *reseaux*.

Na aldus in grote lijnen de opzet van de *stay behind*-organisatie te hebben geschetst kwam de commissie toe aan de behandeling van de gerezen problemen. Die waren manifest geworden na het vertrek van Eindhoven die de leiding had van de dienst ‘O’ en die belast was met de coördinatie tussen ‘O’ en ‘I’. Bovendien namen de beide diensten aan dat Eindhoven in oorlogstijd belast zou

worden met de leiding van de *country section*. Na het vertrek van Eindhoven bleken ten aanzien van de gewenste organisatievorm twee tegenovergestelde standpunten te bestaan: enerzijds een volledige samensmelting, anderzijds volledige handhaving van de afzonderlijke diensten, met alleen een zekere coördinatie op technisch vlak. Samensmelting werd voorgestaan door de militairen (de hoofden van 'I', de chef van de generale staf, coördinator Kist en Eindhoven's opvolger Bax), die wezen op het gegeven dat die samensmelting in oorlogstijd immers ook moest plaats vinden. Bovendien voerden zij aan dat op die manier efficiënter en dus kostenbesparend gewerkt zou kunnen worden, terwijl de security beter gehandhaafd zou kunnen worden. Handhaving van de bestaande situatie werd voorgestaan door Eindhoven en door het leidend driemanschap van 'O' onder aanvoering van Veeneklaas. Zij wezen op de geschiedenis, achtergrond en doel van hun organisatie, die in hun ogen zo zeer verschillend was van die van de 'ambtelijke' 'I'-dienst. Wat de security betreft waren zij van mening dat de beveiliging van de 'I'-dienst niet voldeed aan de door 'O' gestelde eisen.

Het was de commissie wel duidelijk dat de problemen vooral zaten in de verhouding tussen de leidinggevendenden van beide diensten, maar ook in de bijzondere, nog uit 1945 stammende, structuur van de 'O'-leiding. Na het vertrek van Eindhoven werkte die leiding onder leiding van Veeneklaas onvoldoende mee om Bax als Eindhoven's opvolger te aanvaarden en om een werkzame coördinatie tussen beide diensten tot stand te brengen. Het hierdoor ontstane gezagsvacuüm had er al toe geleid dat een van de organisaties op levensbeschouwelijk gebied [de commissie vermeldt niet welke dat was] zich uit het verband van de 'O'-organisatie had teruggetrokken, waardoor de positie van de Nederlandse *stay behind*-organisatie in internationaal verband schade had opgelopen. Gezien al deze problemen kwam de commissie-Ruppert met een aantal voorstellen tot wijziging van de 'O'-leiding. In de eerste plaats zou Bax (generaal-majoor b.d. W. den Boer) moeten worden vervangen, ondanks zijn verdiensten. Tussen hem en de leiding van 'O' was inmiddels een onwerkbaar situatie ontstaan, waardoor eervol ontslag onvermijdelijk was geworden. Ook Veeneklaas kon naar de mening van de commissie niet gehandhaafd worden; hij bleek alleen bereid leiding te aanvaarden als die leiding zich richtte naar zijn denkbeelden. 'Snijders' (schuilnaam) was de enige van het driemanschap die als directeur van 'O' een volledige dagtaak had. Hij zou na een zorgvuldige procedure eventueel Veeneklaas kunnen opvolgen. Om dit geheel af te ronden suggereerde de commissie tenslotte een gedelegeerde te benoemen die zou moeten optreden als coördinator van beide diensten en als hoofd-op-afstand van 'O'.

De meest betrokkenen gehoord hebbend en na de leiding van 'O' tegen het licht te hebben gehouden, kwam de commissie tot een aantal overwegingen waarop de conclusies en aanbevelingen zouden worden gebaseerd. Een belangrijke overweging – eigenlijk ook al een conclusie – was dat samenvoegen niet verantwoord zou zijn omdat de beide diensten te zeer verschilden. De werkzaamheden die dienst 'I' verrichtte – naar mening van de commissie een taak van de overheid – werden grotendeels uitgevoerd door militairen en/of burgers met een volledige dagtaak. De werkzaamheden van de 'O'-dienst daarentegen werden voor het merendeel door particulieren in deeltijd uitgevoerd; verambtelijking van deze

dienst zag de commissie als noch wenselijk noch uitvoerbaar. Samenvoeging van de ambtelijke en de niet-ambtelijke dienst zou, zo meende de commissie in navolging van de top van 'O', de security nadelig beïnvloeden.

Op een ander belangrijk punt, de ministeriële verantwoordelijkheid, hanteerde de commissie de volgende overwegingen. Zij vond het niet gewenst in vreedstijd de minister-president te belasten met een geheime taak. Van de minister van defensie daarentegen wordt in het algemeen wel aanvaard dat hij in het landsbelang ook in het parlement soms geheimhouding moet betrachten. In oorlogstijd is het zeer wel denkbaar dat de minister-president zal gaan optreden als minister van algemene oorlogvoering, reden om hem in vreedstijd op de hoogte te houden van de ontwikkelingen bij dienst 'O' en om hem te betrekken bij de benoeming van de leiding, met name van de gedelegeerde.

Tenslotte vatte de commissie-Ruppert haar bevindingen, overwegingen en conclusies samen in een tiental aanbevelingen:

1. De beide organisaties blijven naast elkaar bestaan; integratie is niet wenselijk; aan het onderwerp sabotage moet nog een aparte beschouwing worden gewijd
2. Een betere coördinatie is noodzakelijk, ook op beleidsgebied; alleen op die manier kan dubbeling van werkzaamheden en schade worden voorkomen
3. Met de leiding van de dienst 'O' en met de coördinatie tussen 'O' en 'I' moet een gedelegeerde worden belast die het vertrouwen geniet van de regering enerzijds en van de voornaamste medewerkers van beide diensten anderzijds
4. Gezien de aan hem te stellen eisen zal de regering bijzonder zorgvuldig moeten zijn bij de keuze van deze functionaris
5. De benoeming van de gedelegeerde zal moeten geschieden door de minister van defensie, in overleg met de minister-president gezien de betekenis van de functie
6. de gedelegeerde zal niet bij voorbaat een militair behoeven te zijn, waardoor evenmin bij voorbaat een bevelsverhouding is gegeven tussen de chef van de generale staf en de hoofden van 'O' en 'I'. Daarom moet de gedelegeerde een eigen instructie krijgen waarin zijn taak en positie worden geregeld.
Op dit punt had zich kennelijk een discussie afgespeeld met de chef van de generale staf. Deze had aangetekend, dat een en ander zou betekenen dat de werkzaamheden van de dienst 'O' dan niet langer onder zijn verantwoordelijkheid zouden vallen. De commissie op haar beurt merkte hierbij op, dat psychologische oorlogvoering inderdaad niet thuis hoorde onder de chef van de generale staf, dit in tegenstelling tot sabotage. Wel meende de commissie dat de financiering van de psychologische oorlogvoering in verband met de noodzakelijke beveiliging via de Koninklijke Landmacht moest blijven lopen.
7. De minister van defensie belast de gedelegeerde met de leiding van 'O'; de minister van defensie zorgt er via de chef van de generale staf voor, dat de leiding van dienst 'I' bekend is met het feit dat de gedelegeerde is belast met de coördinatie tussen de diensten, met het opstellen van de begrotingen van beide diensten en met de zorg voor de samenwerking tussen en de eventuele samenvoeging van de technische werkzaamheden van beide diensten.

8. De gedelegeerde is verantwoording schuldig aan de minister van defensie voor zowel de coördinatie als voor het leiden van dienst 'O'. In vredetijd worden echter geen belangrijke beslissingen genomen alvorens de minister-president daarover met de minister van defensie heeft kunnen overleggen.
9. De commissie had geen stellige mening over de vraag onder welke minister de dienst 'O' in oorlogstijd zou moeten ressorteren. Dat zou heel goed de minister van algemene oorlogvoering kunnen zijn. In elk geval, aldus de commissie, moeten er in vredetijd geen beslissingen worden genomen dan na overleg met de minister-president van wie verondersteld wordt dat hij in tijd van oorlog tevens minister van algemene oorlogvoering zal zijn. Bij dat overleg zal ook de chef van de generale staf betrokken moeten worden.
10. De commissie voegde aan haar rapport een organisatieschema toe, dat echter niet is aangetroffen.

Een slotparagraaf wijdde de commissie-Ruppert aan de sociale en financiële positie van het stafpersoneel van beide organisaties. Wat het personeel van de Sectie Algemene Zaken (dienst 'I') betreft had de commissie weinig op te merken, omdat de rechtspositie daarvan immers door Defensie was geregeld. Voor dienst 'O' beval de commissie aan, zoveel mogelijk de rijksregelingen als richtsnoer te nemen. De commissie zag overigens wel in, dat voor het personeel van deze uiterst geheime dienst, waarvan zelfs het bestaan geheim was, wettelijke regelingen niet goed mogelijk waren, evenmin als een eventueel beroep op de rechter. De financiële vergoedingen zoals die door 'O' werden betaald achtte de commissie verantwoord. Zij ondersteunde het initiatief van de President van de Algemene Rekenkamer om een pensioenfonds voor de stafleden van de 'O'-dienst tot stand te brengen. Het algemene financiële beheer voldeed naar de mening van de commissie aan de eisen. Wel merkte zij op, dat het bezit van twee huizen in Frankrijk [niet nader toegelicht, maar waarschijnlijk aangeschaft met het oog op evacuatie in geval van oorlog] nauwelijks in overeenstemming was te brengen met de eisen van een strikte beveiliging.

We hebben bij de bevindingen en vooral de aanbevelingen van de commissie-Ruppert zo uitvoerig stilgestaan, omdat die de grondslag zouden vormen voor het functioneren van de Nederlandse *stay behind*-organisatie(s) gedurende de rest van haar bestaan. Waaraan in dit onderzoek nog geen aandacht is geschonken is het gegeven dat in de loop der jaren er op verschillende momenten twijfels zijn uitgesproken over nut en noodzaak van een *stay behind*-organisatie.

HOOFDSTUK VI : TEGENSTEMMEN

Zoals in de voorgaande hoofdstukken meermalen is opgemerkt, was het concept van de *stay behind*-organisaties, zowel van de militaire dienst-‘I’ als van de niet-militaire dienst-‘O’, ontleend aan de in de tweede wereldoorlog gegroeide praktijk. De leidende gedachte daarbij was, dat een (conventionele) derde wereldoorlog zou leiden tot bezetting van Europa en dus ook van Nederland. In die situatie, niet ongelijk aan die in mei 1940, zou de regering uitwijken naar onbezet gebied en zouden de veldorganisaties van O en I in bezet gebied achterblijven om de regering geïnformeerd te houden en de bezetter afbreuk te doen. De onuitgesproken gedachte daarbij was, dat op enig moment Europa weer bevrijd zou worden en dat O en I ook daaraan hun bijdrage zouden leveren. In de eerste jaren na de tweede wereldoorlog was dit een bijna axiomatisch scenario, aangevochten noch door de betrokkenen noch door de politiek verantwoordelijken. Pas toen de Sovjet-Unie in staat was gebleken een atoomwapen te ontwikkelen en tot ont-ploffing te brengen, rezen er hier en daar twijfels.

De eerste die zijn twijfels uitsprak over het nut van O en I in een moderne oorlog was minister van defensie C. Staf. Toen Einthoven dat uit de mond van deze minister vernam, nam hij in mei 1956 het initiatief om Staf hierover in gesprek te brengen met de opperbevelhebber van de NAVO, de Amerikaanse generaal Gruenther. Deze verklaarde mondeling (er werd niets op papier gezet) tegenover Staf dat hij de Nederlandse *stay behind*-opzet ‘belangrijk’ achtte. Gruenther voegde daaraan toe dat hij niet zou proberen deze Nederlandse organisatie onder de paraplu van de NAVO te brengen. Gruenther deed zijn uitspraak volgens coördinator Kist pas na veel aandringen; voor de NAVO was toch vooral het verwerven van inlichtingen uit het opmarsgebied van het Rode Leger van belang. Niettemin was het dank zij deze uitspraak van Gruenther, die voor Staf kennelijk voldoende overtuigend was, dat de ‘O’-dienst met ingang van 1957 een budget van 1.100.000 gulden per jaar kreeg toegedeeld, te betalen uit het artikel ‘geheim’ van de defensiebegroting. In de praktijk zou dit bedrag worden uitbetaald door tussenkomst van de ‘I’-dienst.

In een nabeschuiving in zijn eerste rapport aan de minister-president, in augustus 1956, had Kist ten principale de vraag aan de orde gesteld, of de *stay behind*-opzet in deze periode van atoomoorlog nog wel reëel genoemd kon worden. De argumenten om de zaak te continueren zag Kist vooral in de relatief lage kosten en in het feit dat er al voor enkele miljoenen in het geheel was geïnvesteerd. Stoppen zou kapitaalvernietiging betekenen. In 1959 merkte Kist in een vervolgrapportage aan de minister-president op, dat een bijkomend argument om op de ingeslagen weg voort te gaan was gelegen in de omstandigheid dat de Nederlandse organisaties inmiddels waren opgenomen in een internationaal netwerk van gelijksoortige organisaties [het ACC van de NAVO, het tripartite overleg met de Engelsen en Amerikanen]

Was coördinator Kist nog kritisch, maar uiteindelijk wel positief over het voortbestaan van O en I, zijn opvolger als coördinator, vice-adm. b.d. H. Bos was ondubbelzinnig afwijzend. Bij de stukken die betrekking hebben op de werk-

zaamheden van de commissie-Ruppert bevindt zich een notitie van zijn hand met argumenten die in de eindrapportage van de commissie niet zijn terug te vinden. Toch lijkt het de moeite waard, Bos' argumenten hier kort weer te geven, al was het maar om de gedachte weg te nemen dat het O en I- concept in de bijna halve eeuw van zijn bestaan nooit ter discussie heeft gestaan.

Bos bracht zijn visie op het bestaansrecht van O en I naar voren op verzoek van minister-president Cals. Aanleiding tot Cals' verzoek was het rapport van de commissie-Ruppert waarvan de inhoud in het vorige hoofdstuk uitvoerig is belicht. Bos begon zijn uiteenzetting met de constatering, voor de lezer inmiddels geen geheim meer, dat de ontwikkelingen tijdens de tweede wereldoorlog maatgevend waren geweest voor zowel O als I. In de woorden van Bos: 'men constateert in de organisatie de aanname van het wederom uitwijken van de regering die vervolgens verzetsopdrachten zal geven. De impliciete verwachting is, dat een hernieuwde Operatie Overlord (de landing in Normandië) Nederland wederom zal bevrijden'. Bos vond het maar zeer de vraag of deze gedachtengang wel voldoende rekening hield met de grote machtsverschuivingen die de tweede wereldoorlog tot stand had gebracht. Een herhaling van Overlord behoorde naar zijn mening nauwelijks tot de reële mogelijkheden. Sinds een aantal jaren echter, aldus Bos, is de situatie nog fundamenteeler veranderd. Een grote oorlog tussen de NAVO en het Warschau Pact is steeds onwaarschijnlijker. Indien niettemin een zodanige oorlog toch zou uitbreken, zou dat een nucleaire oorlog zijn. En zelfs als dat niet het geval zou zijn, zou een conventionele oorlog van grote omvang ertoe leiden dat het IJzeren Gordijn zou opschuiven tot de Atlantische Oceaan en de Noordzee, zonder enig vooruitzicht op herovering. Dit gebrek aan perspectief bracht Bos tot de slotsom dat onder de huidige omstandigheden [die van 1965] een *stay behind*-organisatie geen zin meer had. Dit standpunt voorzag hij eind 1965 in een notitie nog van een nadere adstructie aan de hand van citaten van toonaangevende buitenlandse militaire en politieke deskundigen. Uit die citaten komt sterk de overtuiging naar voren dat een conventionele oorlog op grote schaal in Europa niet langer denkbaar werd geacht.

Bos' betoog, niet geheel ontbloeit van realiteitszin, heeft op de besluitvorming met betrekking tot de aanbevelingen van de commissie-Ruppert geen zichtbare invloed gehad. Minister-president Cals heeft het mogelijk aan tijd ontbroken om op dit punt tot besluitvorming te komen – zijn kabinet trad in november 1966 af. Het was zijn opvolger Zijlstra die samen met zijn minister van defensie P.J.S. de Jong de knoop doorhakte – dezelfde De Jong overigens die in dezelfde functie in 1964 de commissie-Ruppert mede had geïnstalleerd. Deze laatste liet in een mede namens Zijlstra geschreven brief van 15 maart 1967 aan Ruppert weten, dat niet alleen de aanbevelingen van diens commissie werden overgenomen, maar dat bovendien hij, Ruppert, te rekenen vanaf 1 maart 1967 was benoemd tot gedelegeerde van 'O' en coördinator van 'O en I'. Met de benoeming van staatsraad Ruppert brak voor de Nederlandse *stay behind*-organisatie een nieuw tijdperk aan, in elk geval in zoverre dat voortaan niet meer de chef van de generale staf deze organisatie onder zijn hoede zou hebben, maar een 'burger', zij het een vooraanstaand burger.

HOOFDSTUK VI: 'O EN I' NA 1967

Met de benoeming van Ruppert had de Nederlandse *stay behind*-organisatie een zwaargewicht als schutspatroom gekregen. Marinus Ruppert was een *self made man* die carrière had gemaakt in de protestants-christelijke vakbeweging. Van tuindersknecht bracht hij het via het voorzitterschap van de Landarbeidersbond in 1947 tot voorzitter van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV), een positie die hij gedurende 12 jaar bekleedde. Daarnaast had hij, hoewel belijdend Lutheraan, vanaf 1954 voor de Anti-revolutionaire Partij zitting in de Eerste Kamer. In 1959 werd hij benoemd tot lid van de Raad van State.

Ruppert was geen onbekende in de wereld van de illegaliteit. In 1941 had hij ontslag genomen als voorzitter van de Landarbeidersbond om het vakbondswerk illegaal voort te zetten. Na de bevrijding nam hij dit voorzitterschap weer op, om in 1947 tot voorzitter van het CNV te worden gekozen. Door de combinatie van uiteenlopende vertegenwoordigende functies (hij was ook nog enkele jaren lid van de Utrechtse gemeenteraad) was Ruppert de ideale vertegenwoordiger van de protestantse zuil in het netwerk van de O-organisatie geworden. Deze positie was in maart 1956 vastgelegd in een formele overeenkomst tussen de leiding van de O-dienst (de dienst) en 'de vertegenwoordiger van de Protestants Christelijke Werknemers van Nederland [Ruppert dus], in dezen handelend na gepleegd overleg en in overeenstemming met vertegenwoordigers van Protestants Christelijke kerkelijke en politieke kringen'. Het is de moeite waard iets uitvoeriger bij deze overeenkomst stil te staan, omdat daaruit de gedachtegang valt af te leiden die ten grondslag lag aan het concept van de O-dienst en de O-organisatie. Met name de 'overweging' die aan de concrete afspraken voorafgaat is in dit opzicht verhelderend. Daarin zegt Ruppert dat hij besloten heeft tot de opbouw van een organisatie die tijdens een eventuele bezetting schriftelijke voorlichting kan geven aan de Protestantse bevolkingsgroep en aan het Nederlandse volk als geheel, een en ander in het kader van de strijd voor het behoud van de geestelijke weerstand van de bevolking. Ook verklaren beide partijen dat het in het belang van land en volk geacht moet worden, dat de organisatie [van Ruppert] en de dienst-O nauw en intensief samenwerken, zowel in vredes- als in oorlogstijd.

Wanneer men afgaat op eerdere verklaringen van Einthoven, dat elk van de drie grote zuilen (de progressieve, de confessionele en de liberale) in de O-organisatie was vertegenwoordigd, dan is het waarschijnlijk zo geweest dat ook de katholieke en de humanistische c.q. sociaal-democratische en liberale zuilen hun eigen kernen van verzet hadden georganiseerd, elk met een eigen lijn naar de O-dienst. Namen van vertegenwoordigers van laatstgenoemde zuilen zijn uit het bewaard gebleven archiefmateriaal niet af te leiden, maar waarschijnlijk moet hierbij onder meer gedacht worden aan collega's van Ruppert in de top de katholieke KAB en van het socialistische NVV. Of en op welke manier het liberale volksdeel hierin participeerde is uit het materiaal niet op te maken. Mogelijk ging het daarbij om liberale politici en bestuurders met een verzetsachtergrond, al dan niet geflankeerd door georganiseerde werkgevers.

Hoe het zij, tussen de O-dienst en vertegenwoordigers van het protestantse deel van de bevolking bestond een geformaliseerde band. Als algemeen beginsel gold dat de dienst en de organisatie elkaar hulp en steun toezegden, met eerbiediging van de zelfstandigheid en de principiële overtuiging van de organisatie. Beklemtoond werd dat de organisatie niet ondergeschikt zou zijn aan de dienst. Concrete afspraken waren voorts, dat de organisatie zelf medewerkers zou aantrekken om regionale kernen te vormen voor haar clandestiene pers. Alleen medewerkers tegen wie de dienst geen bezwaren had, zouden ook daadwerkelijk worden aangetrokken. De dienst zou de opleiding van nieuwe medewerkers voor zijn rekening nemen en de benodigde materialen (te denken is daarbij aan handvuurwapens, maar vooral aan zaken als persen, papier en inkt) ter beschikking stellen. Ook voor het geval van oorlog waren concrete afspraken gemaakt. In die situatie was het de bedoeling dat de organisatie de schriftelijke voorlichting, al eerder genoemd, ter hand zou nemen onder meer door middel van een krant. Hiertoe zouden de kernen geactiveerd en uitgebreid moeten worden met mensen die al van tevoren waren geselecteerd maar nog niet gerecruteerd. De redacteur van die krant, behorend tot de organisatie (en dus niet tot de dienst) zou de eindverantwoordelijkheid hebben ten aanzien van de inhoud van de krant. Daarbij verplichtte de organisatie zich, de door de dienst gestelde eisen van veiligheid in acht te nemen. De dienst van zijn kant verplichtte zich, ten opzichte van de organisatie te fungeren als doorgeefcentrum van berichten en instructies afkomstig van de regering in vrijheid en te zorgen voor aanvulling van materialen, financiën, voor hulp en bijstand.

Onder de energieke leiding van staatsraad Ruppert als gedelegeerde van O en coördinator van O en I werden inhoudelijke en organisatorische zaken geregeld die enkele jaren waren blijven liggen. Daartoe kwam onder leiding van Hofman, zoals Ruppert binnen de organisatie werd aangeduid, een geregeld overleg tussen beide componenten tot stand. Dat overleg had met name betrekking op zaken als begrotingen, de noodzakelijke vernieuwing van radiomateriaal en de in te nemen standpunten bij internationale besprekingen. Zo werd als vrucht van dit coördinatie-overleg nog in 1967 de evacuatieproblematiek gestroomlijnd. Tot dan toe bestonden er naast elkaar verschillende evacuatieplannen bij de landmachtstaf, bij de O-dienst en bij de I-dienst (SAZ). Afsproken werd nu, dat de coördinatie van alle evacuatieplannen binnen de overheid zou worden opgedragen aan de I-dienst, die speciaal daartoe binnen de eigen organisatie een 'project coördinator' aanwees. Een andere kwestie die met voortvarendheid werd opgelost, was de vraag in hoeverre de O-organisatie zich in bezettingstijd van het middel sabotage zou kunnen en moeten bedienen. Deze kwestie was door de commissie-Ruppert nog opengelaten. Aan de minister van defensie legden de chef van de generale staf en de gedelegeerde van O medio 1968 het volgende – geaccepteerde - voorstel voor. Naar hun mening moest sabotage in het algemeen beschouwd worden als een zuiver militaire taak. Slechts in het kader van de ondersteuning van de geestelijke weerbaarheid van de bevolking zouden beperkte activiteiten op dat gebied door de O-organisatie mogen plaats vinden. Met het oog daarop zou na overleg tussen de chef van de generale staf enerzijds en de gedelegeerde

anderzijds cacherings (geheime opslag) van een beperkte hoeveelheid sabotage-materiaal plaats vinden. Voor het feitelijk gebruik daarvan zou uitdrukkelijke toestemming of opdracht van de regering in vrijheid noodzakelijk zijn.

Het coördinerend overleg waarvan hierboven sprake was vond plaats ten huize van Ruppert in Wassenaar. Onder zijn leiding namen verder aan dit overleg deel het hoofd van SAZ, G. van Borssum Buisman en diens plaatsvervanger, de directeur van de O-dienst 'Velders' en na diens vertrek eind 1968 de oud-marineofficier 'Vogelzang'. In april 1972 kwam daarbij een vlagofficier b.d. van de Koninklijke Marine, bij O bekend als 'Mulder'. Deze was in eerste instantie aangekomen om de Nederlandse *stay behind*-organisatie naar buiten, en met name in internationale gremia, te vertegenwoordigen, zeer waarschijnlijk omdat Ruppert, inmiddels benoemd tot vice-voorzitter van de Raad van State, zich naar buiten toe op enige afstand van O en I wilde houden. Hoe het zij, ook 'Mulder', die tevens plaatsvervanger van Ruppert werd, nam aan de besprekingen deel met name met het oog op zijn rol als externe woordvoerder van de organisatie.

De National Clandestine Service

Mulders rol als het externe 'gezicht' van O en I kreeg extra betekenis door zijn benoeming in april 1972 door minister-president Biesheuvel tot hoofd van de oorlogsorganisatie van de National Clandestine Service. Dit is de plaats om nader in te gaan op de structuur van de clandestiene organisatie die een eventuele uitgeweken regering terzijde zou staan. Een memorandum van begin 1972, mogelijk van de hand van 'Mulder' of van Van Borssum Buisman, beschrijft de structuur en de onderlinge verhoudingen van de *stay behind*-organisatie in oorlogstijd.

De inleiding maakt nog eens ten overvloede duidelijk dat de *voorbereiding* in vredetijd was toevertrouwd aan de dienst I (SAZ) en de dienst O. Internationale afstemming met soortgelijke organisaties vond plaats in het ACC van de NAVO waarvan al eerder sprake is geweest. In dat ACC traden I en O gezamenlijk op, met 'Mulder' sinds diens benoeming als woordvoerder. In het ACC werd 'Mulder' dan ook terecht beschouwd als de spreekbuis van de in oorlogstijd optredende Nederlandse National Clandestine Service (NCS).

In oorlogstijd zou de Nederlandse NCS uit drie delen bestaan: een algemeen leidinggevend orgaan rechtstreeks vallend onder de regering in ballingschap en waarschijnlijk ressorterend onder de minister van algemene oorlogvoering; daaronder een uitvoerend orgaan dat als National Section (NS) deel zou uitmaken van de Allied Clandestine Base (ACB), en tenslotte de veldorganisatie, de in bezet Nederland achterblijvende illegaal opererende reseaux van de O en I-organisaties. Op elk van deze drie elementen ging het memorandum nader in.

De National Clandestine Service zou in oorlogstijd gevestigd worden in de nabijheid van de regering. Zeker in het begin zou het slechts een klein gezelschap zijn en bestaan uit personen met inzicht in de problematiek en de werkwijze van geheime diensten, liefst ook met bestuurlijke ervaring op hoog niveau.

Uitbreiding van de NCS bleef mogelijk, bijvoorbeeld met het hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst en de coördinator van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De taken van de NCS werden in het memo als volgt omschreven:

- het onderhouden van contact met de regering; over geestelijke weerbaarheid bij voorkeur alleen met de minister-president, over alle andere zaken (inlichtingen, sabotage, escape lijnen) met de minister-president en de minister van defensie gezamenlijk;
- het geven van algemene leiding aan de National Section;
- het onderhouden van contacten met de andere geallieerde National Clandestine Services;
- het onderhouden van contacten met de Nederlandse open radio in vrij gebied;
- het onderhouden van contacten met militaire hoofdkwartieren van de NAVO via de Allied Consultative Coordinating Groups (ACCG' s).

Rechtstreeks onder het hoofd van de NCS viel het hoofd van de National Section. Anders dan het hoofd van de NCS zou hij zich, samen met de hoofden van de andere geallieerde National Sections, vestigen op de Allied Clandestine Base, met behoud van de nationale beslissingsbevoegdheid. Eerder is al aan de orde geweest dat met name Eindhoven zich sterk had gemaakt voor de nationale soevereiniteit van de Nederlandse *stay behind*-organisatie, zelfs als gast. De plaats van vestiging van de Allied Clandestine Base zou pas op het allerlaatste moment bekend gemaakt worden en is derhalve nooit officieel mee gedeeld. In de eerste fase was het vanzelfsprekend dat zo' n basis in het Verenigd Koninkrijk zou worden gevestigd, maar al in de jaren zeventig bleef vestiging ergens in de Verenigde Staten als enige serieuze optie open. Waarschijnlijk zou de ACB worden ingericht in ondergrondse verblijven in de buurt van Washington.

De National Section zou in wezen bestaan uit de ter plekke te integreren staven van de I- en de O-dienst; uitdrukkelijk was echter afgesproken dat de reseaux van de veldorganisatie volstrekt gescheiden zouden opereren. De leiding van de National Section zou berusten bij hetzij het hoofd van de I-dienst, hetzij de directeur van de O-dienst. In elk van beide gevallen zou de ander als plaatsvervanger optreden. In 1972 was Bruins, het hoofd van de I-dienst, benoemd tot hoofd van de National Section, en de directeur van de O-dienst tot diens plaatsvervanger. De voornaamste taak van de National Section zou zijn, het vanuit onbezet gebied leiding geven aan de reseaux van de veldorganisatie. Daarnaast zou het hoofd van de National Section uiteraard contact onderhouden met het hoofd van de NCS en hem op de hoogte houden van de verrichtingen van de veldorganisatie en van de gang van zaken op de Allied Clandestine Base, zoals de relaties met de geallieerde collega-diensten en de besprekingen in het Allied Clandestine Committee van de NAVO.

Ook de opzet, de structuur en het functioneren in oorlogstijd van de veldorganisatie werden in het memorandum aan de orde gesteld. Het uitgangspunt was, dat het personeel daarvan op volkomen vrijwillige basis zijn taken uitoefende, maar dat het zich wel verbonden had om zich te houden aan de richtlijnen van de National Section. De veldorganisatie, het is al eerder gezegd, bestond uit een aantal van elkaar gescheiden en zelfstandig opererende reseaux, die elk hun eigen radioverbinding hadden met de National Section. Binnen de veldorganisatie, ook dat is al eerder aan de orde geweest, bestonden vier specialisaties:

- het inwinnen van inlichtingen en het doorgeven van militaire, economische en politieke inlichtingen en contra-inlichtingen;
- het in- en exfiltreren van personen en goederen;
- het verzorgen van de psychologische oorlogvoering c.q. het bevorderen van de geestelijke weerbaarheid van de bevolking van bezet Nederland;
- het plegen van sabotage-activiteiten ter ondersteuning van de psychologische oorlogvoering.

De twee eerstgenoemde specialisaties, dat zal duidelijk zijn, behoorden tot het domein van de I-dienst, de andere twee tot dat van de O-dienst. Het voorbereiden van de (onderdelen van de) veldorganisatie op de hierboven genoemde oorlogstaken vormde de specifieke opdracht in vreedstijd aan zowel de O- als de I-dienst.

SAZ (de I-dienst) in de jaren zeventig en tachtig

De I-dienst, officieel de Sectie Algemene Zaken van de generale staf, later landmachtstaf genoemd, had zoals we hebben gezien onder Van Lynden vorm en inhoud gekregen. Zijn pleidooi voor de samenvoeging van de O- en I-diensten (uitdrukkelijk niet van de respectieve veldorganisaties) was door de commissie-Ruppert terzijde gelegd, maar toen die commissie haar rapport uitbracht was Van Lynden al lang geen hoofd SAZ meer. Per 1 maart 1962 was hij namelijk benoemd tot grootmeester van het Huis van koningin Juliana, een functie die om begrijpelijke redenen niet te combineren viel met die van HSAZ. Van Lynden werd opgevolgd door luitenant-kolonel der cavalerie G.A. van Borssum Buisman, ridder in de Militaire Willemsorde vanwege zijn grote verdiensten als agent van het Bureau Inlichtingen tijdens de tweede wereldoorlog. In 1946 bij de dienst gekomen was hij onder Van Lynden diens plaatsvervanger geworden. Het was tijdens zijn 'bewind' als hoofd van SAZ dat de implementatie van de aanbevelingen van de commissie-Ruppert plaats vond. Sporen daarvan zijn terug te vinden in bijvoorbeeld de instructie voor het hoofd SAZ van 12 augustus 1968, waar voor het eerst aan SAZ 'het coördineren van de evacuatievoorbereidingen' wordt opgedragen. Bij de voorbereidingen op de oorlogssituatie bleef SAZ uitgaan van een *Short Term* en een *Long Term* gedeelte, het eerste bestemd voor een eerste opvang in het Verenigd Koninkrijk. In 1963 was daartoe in Schotland een bergplaats ingericht waarin essentieel geachte documenten en codemateriaal waren opgeborgen. Deze bergplaats zou pas in 1983 worden opgeheven. De *Long Term* voorzieningen, de enige waarop SAZ zich na 1983 nog voorbereidde, waren bedoeld om ingezet te worden door de National Section als onderdeel van de Allied Clandestine Base, zoals hierboven uiteengezet. In een document 'Wartime activation of the ACB' van 1984 was vastgelegd dat de Verenigde Staten het inrichten van een dergelijke basis voor hun rekening zouden nemen.

Ook het begrip National Clandestine Service had voor het eerst een plaats gekregen in de al genoemde instructie van augustus 1968. De bevelhebber der landstrijdkrachten (BLS), luitenant-generaal F. van der Veen, droeg daarin het hoofd van SAZ op, een 'nationale clandestiene dienst' voor te bereiden. Die dienst zou in geval van bezetting van Nederland in staat moeten zijn de uitgeweken regering van inlichtingen te voorzien op militair, politiek en economisch gebied. De daarvoor noodzakelijke voorbereidende activiteiten kwamen in de

instructie nogal gedetailleerd aan de orde. Om te beginnen diende geregeld te worden dat het stafpersoneel van SAZ tijdig naar de oorlogsbestemming, de Allied Clandestine Base, kon uitwijken. Dat personeel moest van daar uit in staat zijn, leiding te geven aan de in bezet gebied opererende clandestiene organisaties. Een van de daarmee samenhangende noodzakelijke voorbereidingen was het tijdig en veilig in het buitenland opbergen van documenten en materiaal waarmee dat personeel zou moeten werken.

Aan de *stay behind*-organisatie in engere zin, de in bezet gebied achterblijvende veldorganisatie, besteedde de instructie eveneens gedetailleerd aandacht. Omdat deze instructie gedurende het verdere bestaan van SAZ niet meer of hoogstens op onderdelen gewijzigd zou worden, worden hier met name de daarin genoemde zogenaamde veldvoorbereidingen in extenso weergegeven. Het voorbereiden van de inlichtingentaak blijkt uiteen te vallen in een zevental sub-taken:

- het voorbereiden van kernen van een aantal inlichtingenorganisaties, die hetzij een territoriale taak hebben, hetzij gericht zijn op een speciaal inlichtingendoel;
- het voorbereiden van kernen van organisaties die over land, over zee of door de lucht personen en/of materiaal naar of uit bezet Nederland kunnen brengen;
- het voorbereiden van een falsificatie-organisatie die de in bezet gebied benodigde documenten kan namaken en/of vervalsen;
- het voorbereiden van een financiële organisatie die de andere sub-organisaties van geld kan voorzien;
- het voorbereiden van radioverbindingen om de verschillende sub-organisaties in staat te stellen contacten met de National Section te onderhouden;
- het maken van handleidingen en instructies voor de in bezet gebied achterblijvende agenten;
- het aanschaffen en beoordelen van operationeel materiaal en dit zonnodig aanpassen.

Van belang is het gebruik van het woord kernen waar het gaat om de twee eerstgenoemde sub-organisaties. Inziende dat het niet mogelijk zou zijn volledig bemande, wellicht vele tientallen personen tellende organisaties gedurende lange tijd in staat van paraatheid te houden, beperkte de SAZ-leiding zich tot het recruter en trainen van personen die de kernen vormden van de beoogde organisaties. In oorlogstijd zouden die kernen uitgebreid worden met personen die wel reeds - buiten hun medeweten - waren geselecteerd, maar nog niet gerecru teerd. Overigens paste, zoals al werd opgemerkt, de O-dienst eenzelfde procédé toe. De onder Ruppert ingezette aanpassingen en hervormingen hebben het in essentie tot de opheffing van de *stay behind*-organisatie uitgehouden. Voor de I-dienst c.q. SAZ betekende dat, dat in de jaren zeventig en tachtig de personele bezetting praktisch gelijk bleef (rond de dertig stafleden en een veldorganisatie van rond de 125 agenten) en dat de hoofdtaken ongewijzigd bleven: naast de projectcoördinatie (evacuatie) waren dat de voorbereiding van de inlichtingentaak (bureau B2) en van de in- en exfiltratietaak (bureau B3). Ter ondersteuning daarvan moest bureau B1 aandacht besteden aan de logistieke aspecten (financiën, administratie, reproductie etc.). Voor de uitvoering van de genoemde taken was

het uiteraard noodzakelijk dat adequate radioverbindingen in de lucht werden gehouden. De meest ingrijpende innovatie in deze periode vond op dat terrein plaats. In de loop van de jaren zeventig waren er twee ontwikkelingen die elkaar op dat punt versterkten. Enerzijds was er ook internationaal de behoefte, niet langer per reseau zowel een *organiser* als een radiotelegrafist naast elkaar te laten functioneren - een behoefte die waarschijnlijk werd gevoed door gebrek aan geschoolde krachten. Men ging ernaar streven, beide functies als het ware in elkaar te schuiven, maar dat kon eigenlijk alleen als het radiowerk vereenvoudigd kon worden. Deze toch wel ingrijpende herschikking van functies binnen de reseaux werd mogelijk gemaakt doordat binnen het internationale overleg in het ACC tegen het eind van de jaren zeventig werd besloten, voor het internationale *stay behind*-verkeer zeer geavanceerde Automatische Zend- en Ontvangapparatuur (AZO) te ontwikkelen. Deze apparatuur maakte het mogelijk dat iemand die een toetsenbord van bijvoorbeeld een schrijfmachine of computer kon bedienen, na uiteraard de nodige instructie met zo'n radio overweg kon. Het woord automatisch wil in dit verband zeggen dat de apparatuur was voorzien van programmatuur die zonder verder ingrijpen vertaling van de verzonden boodschap voor zijn rekening nam. Zolang deze apparatuur nog niet beschikbaar was, werd de veiligheid van de radioverbindingen verzekerd door het gebruik van *one time pads*, vervaardigd door het Nationaal Bureau voor Verbindingsbeveiliging (NBV). Dit laatste is niet onbelangrijk omdat het AZO-project een lange weg te gaan had. Eind 1980 werd het contract met de producent getekend, medio 1981 werd het project in materiele zin gestart en pas in 1990 werden de eerste apparaten geleverd. Ironisch genoeg was dat ongeveer het moment waarop de Nederlandse regering het besluit nam, de *stay behind*-organisatie op te heffen.

De O-dienst in de jaren zeventig en tachtig

Wat voor de I-dienst gold, gold in grote trekken ook voor de O-dienst. Ook daar trad na de door Ruppert ingevoerde maatregelen een periode van rust in waarin de dienst zich betrekkelijk ongestoord kon ontwikkelen. Naar alle waarschijnlijkheid voor de in mei 1973 opgetreden minister-president J.M. den Uyl vatte Ruppert tegen het eind van dat jaar de 'geschiedenis, grondslagen, doelstelling en organisatie van O' in een nota samen. De essentie van O vatte hij samen in één zin: de O-dienst is een service-instituut, de pers-groepen [van de onderscheiden zuilen] moeten het eigenlijke werk doen. Mogelijk ter geruststelling van Den Uyl liet hij direct daarop volgen, dat de O-dienst en -organisatie zich niet zouden mengen in de binnenlands-politieke ontwikkelingen, en op non-actief zouden gaan wanneer bijvoorbeeld in Nederland een niet-democratisch bewind aan de macht zou komen zonder buitenlandse inmenging.

De nota stelde nog eens met klem dat het uitgangspunt voor de opzet van O was gelegen in het verlenen van service aan die verzetsgroepen die vorm gaven aan de geestelijke weerbaarheid tegen een bezetter. Onder geestelijke weerbaarheid wenste de nota te verstaan het geheel van activiteiten die erop gericht zijn de bezetter de steun van de bevolking te onthouden, de loyaliteit aan de Nederlandse regering te handhaven, de democratische vrijheden levend te houden en het moreel van de vijand aan te tasten.

Over de werkwijze van O gaf de nota een samenvatting die in grote trekken overeenkomt met wat al eerder hierover is opgemerkt. De O-dienst wendt zich in vreedstijd, aldus de nota, tot representatieve vertegenwoordigers van bestaande groeperingen met het verzoek, lijsten van personen op te stellen die geschikt zouden zijn voor psychologische oorlogvoering – later geestelijk verzet (GV) genoemd. Uit deze lijsten selecteert en recruteert de O-dienst mensen die vervolgens worden opgeleid. Het is daarbij de bedoeling dat deze personen als het er op aankomt zelfstandig een verzetsgroep kunnen vormen.

Per reseau (ook hier de hantering van deze uit de tweede wereldoorlog afkomstige term) recruteerde de O-dienst geheime medewerkers uit de kringen van confessionelen, progressieven (humanistisch/socialistisch) en liberalen. Daarbij was bovendien gedacht aan vertegenwoordigers van werkgevers, werknemers en middenstand en landbouw. Oorspronkelijk was gedacht aan acht van dergelijke regionaal gespreide en representatieve reseaux, terwijl als ideaal aan aantal van 15 à 20 werd gezien. Los van deze reseaux voor geestelijk verzet waren er vier voorbereid voor het plegen van kleinschalige sabotage ter ondersteuning van het geestelijk verzet.

In zekere zin zou men deze nota als het testament van Ruppert kunnen beschouwen. Zelf had hij immers na de verkiezingen van 1973 als eerste een informatieopdracht aanvaard om te komen tot wat uiteindelijk het kabinet-Den Uyl zou worden. Ruppert, die in 1970 aan de Vrije Universiteit tot doctor honoris causa was benoemd, werd na de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl geroepen tot de hoge post van vice-voorzitter van de Raad van State. Dat was waarschijnlijk de reden dat hij op relatief korte termijn zijn functie als coördinator van O en I, en hoofd (gedelegeerde) van de O-dienst overdroeg. Per 1 januari 1974 werd Ruppert in beide functies opgevolgd door mr. Th.J.A.M. van Lier, oud-Kamerlid voor de Partij van de Arbeid en lid van de Raad van State. Evenals zijn voorganger had Van Lier zijn sporen verdiend in het verzet tegen de Duitse bezetter. Hij had als een van de weinige katholieken in de overigens voornamelijk uit gereformeerden bestaande Albrecht Groep militaire inlichtingen verzameld ten bate van de geallieerde oorlogvoering. 'Mulder', eveneens lid van de Raad van State, bleef hoofd van de National Clandestine Service, tot hij per 1 augustus 1978 eervol van zijn taak werd ontheven. In zijn plaats werd wederom Van Lier benoemd, zodat deze nu de drie belangrijkste functies aan de top van de *stay behind*-organisatie in zijn persoon verenigde. Hij kreeg nu echter een plaatsvervangend hoofd NCS toegevoegd in de persoon van een gepensioneerd vlagofficier. De benoemingen geschieden door minister-president Van Agt en minister van defensie Scholten. Vier jaar later zou deze hoge militair ook in Van Liers andere functies benoemd worden tot diens plaatsvervanger.

De jaren zeventig en tachtig lieten wat het functioneren van de O-dienst betreft geen schokkende gebeurtenissen zien. De ontwikkeling van de AZO-apparatuur zou volgens afspraak ook de O-dienst en – organisatie ten goede komen. Ook de O-organisatie zou daardoor kunnen overgaan op het *single agent* concept. Wel werd de O-dienst aan het begin van de jaren tachtig opgeschrikt door het feit dat schatgravers in de bossen bij het Limburgse Heythuizen een cache met wapens van de O-organisatie hadden gevonden. Het publicitaire rumoer daar omheen en

het feit dat minister van defensie De Ruiters daarover vragen in het parlement moest beantwoorden leidden tot een reorganisatie van dit aspect van de oorlogsvoorbereiding. Alle opslag van wapens en springstoffen werd gecentraliseerd bij de Koninklijke Marechaussee. In geval van een dreigende oorlog zou dezelfde marechaussee er op last van de minister van defensie voor zorg dragen dat op tevoren daartoe geselecteerde plaatsen wederom dit soort zaken zou worden 'geacheerd', dus veilig opgeborgen en/of begraven.

In 1987 stelden minister-president R.F.M. Lubbers en minister van defensie W.F. van Eekelen nog eens per instructie de samenstelling van de National Clandestine Service vast. Aangezien dit het laatst bekende document is waarin de Nederlandse regering deze zaken regelde, zal deze instructie hier nogal ruim worden aangehaald.

Om te beginnen stelde de instructie nog eens vast, dat met de uitvoering van clandestiene activiteiten tijdens een bezetting twee organisaties belast waren, te weten de dienst A (de nieuwe naam voor O) en de dienst B (de nieuwe naam voor I c.q. SAZ). Coördinatie van de activiteiten van A en B vond plaats door een coördinator, benoemd door de minister-president en de minister van defensie; de coördinator zou bij afwezigheid vervangen worden door een plaatsvervangend coördinator, eveneens aan te wijzen door de minister-president en de minister van defensie.

Op internationaal niveau zouden voorbereidingen voor clandestiene activiteiten in bezette geallieerde gebieden gecoördineerd worden door het Allied Coordination Committee (voorheen Allied Clandestine Committee). Binnen het ACC traden dienst A en dienst B gezamenlijk op als de Nederlandse National Clandestine Service, met als hoofd en plaatsvervangend hoofd van de NCS de coördinator en diens plaatsvervanger. De NCS viel rechtstreeks onder de Nederlandse regering in vrijheid.

De taakomschrijving van de NCS in de instructie van 1987 is identiek aan die zoals omschreven in het uitgebreid aangehaalde memorandum van 1972. Volgens die instructie zou de veldorganisatie bestaan uit zelfstandig opererende *single agents*, allen voorzien van eigen radioverbinding met de Allied Clandestine Base (ACB). Met betrekking tot de activering van deze agenten in bezet gebied was tegen het eind van de jaren zeventig afgesproken dat de ACB regelmatig zou uitzenden op afgesproken frequenties om de ontvangende agenten alert te houden en om hen indien nodig van eigen oorlogsfrequenties te voorzien. Ten aanzien van die agenten, en dat gold voor zowel de A-dienst als de B-dienst, bevestigde de instructie nog eens dat deze op vrijwillige basis werkten en op aanwijzing van de Nederlandse regering in vrijheid. Voor deze geheime agenten was overigens wel een regeling getroffen dat eventuele nabestaanden op financiële ondersteuning konden rekenen.

Wat de vredesorganisatie van de A-dienst en -organisatie betreft werden de doelstelling en de taakomschrijving daarvan voor de laatste maal in zijn bestaan vastgelegd in een Overzicht dat was samengesteld door de recent (per 29 april 1988) opgetreden opvolger van Van Lier. Deze opvolger was na een politieke loopbaan tenslotte lid van de Raad van State.

Hij begint zijn Overzicht, gedateerd begin februari 1989, met een preambule waarin hij wijst op het belang van het in vredetijd voorbereiden van maatschappelijk en geestelijk verzet met het oog op een eventuele bezetting door een vreemde mogendheid. Hiervan is de doelstelling van de A-organisatie afgeleid: het in opdracht van de Nederlandse regering opzetten en paraat houden van een geheime *stay behind*-organisatie bestaande uit ten minste 30 *single agents* die genoemd verzet moeten stimuleren. Het expliciet vermelden van de *single agents* moet wel betekenen dat de A-organisatie het concept van de netwerken (*reseaux*) inmiddels had losgelaten.

Wat de taken van A-dienst in vredetijd betreft is het overzicht concreet:

- het opstellen van regelingen waardoor A in vredes- en in oorlogstijd kan functioneren
- het werven en opleiden van veldwerkers
- het treffen van maatregelen om deze veldwerkers (de genoemde *single agents*) van middelen te voorzien
- zorgen voor een goede security
- vaststellen van de materiële en financiële behoeften
- het afleggen van rekening en verantwoording
- het coördineren van de activiteiten met de dienst B

Het hoofd van A, zo legde het Overzicht nog maar eens vast, zou in vredetijd tegenover de minister-president en de minister van defensie verantwoordelijk zijn voor de realisatie van de doelstellingen; hij zou daarbij tevens optreden als coördinator van A en B. In oorlogstijd was hij hoofd van de National Clandestine Service. Zijn plaatsvervanger onderhield op hoog niveau de contacten met de geallieerde organisaties en trad in het algemeen op als plaatsvervanger.

De directeur van de A-dienst was belast met de dagelijkse leiding en met het onderhouden van internationale contacten. Hij werd bijgestaan door een assistent-directeur die meer in het bijzonder belast was met de leiding van de secties Geestelijk Verzet (GV) en security (SEC), alsmede met de werving, de zorg voor *safe houses* en de overzeese bergplaatsen. Beide functionarissen hadden een carrière bij de Koninklijke Marine achter de rug..

Zoals men ziet was gepensioneerd personeel van de Koninklijke Marine nogal ruim vertegenwoordigd in de top van de A-dienst. Deze omstandigheid stamde uit de tijd dat Eindhoven de algemene leiding had. Hij riep de hulp in van de vlagofficier personeel van de marine om via hem aan geschikte stafmedewerkers te komen: marinepersoneel werd (en wordt) immers op betrekkelijk jonge leeftijd ontslagen uit actieve dienst en op wachtgeld gesteld.

Over de opleiding van de veldmedewerkers – de kerntaak van de dienst A in vredetijd – geeft het Overzicht enige summiere informatie. De opleiding, gegeven door ongeveer zes instructeurs, bestond uit drie onderdelen: een security-opleiding van een jaar, een verbindingsopleiding (het leren omgaan met de AZO-apparatuur) van eveneens een jaar en de bekroning, de opleiding Geestelijk verzet, die ook een jaar in beslag nam. De opleiding Geestelijk Verzet leidde op tot 3 niveaus: dat van informant, vervolgens dat van agent en dan de top, het niveau van (veld-)coördinator. Ter afronding van dit essentiële opleidingstraject moesten

de veldwerkers dan nog enkele maanden geschoold worden in het beheer van een *cache* en eventueel – op basis van vrijwilligheid - in schietvaardigheid. Agenten die dat op prijs stelden kregen een persoonlijke wapenuitrusting.

De A-dienst streefde naar een landelijke dekking en een evenwichtige verdeling van agenten over de beroepsgroepen. Dit is niet in alle opzichten gelukt. Dat gold in de laatste jaren van het bestaan van de dienst overigens ook voor het streven, de ongeveer 30 veldmedewerkers een afspiegeling te laten zijn van de grote levensbeschouwelijke stromingen in ons land. Het concept van de A-dienst als service-instituut voor zelfstandige verzetsgroepen op levensbeschouwelijke grondslag moet daardoor toch wel in het gedrang zijn gekomen.

Wat de sabotagetaak van de dienst A betreft stelde de nieuwe coördinator nog eens vast dat die gering van omvang zou zijn en uitsluitend gericht op civiele doelen ter ondersteuning van het geestelijk verzet. In het kader daarvan waren er op dat moment 39 sabotage-*caches* voorbereid die op het uur U door de Koninklijke Marechaussee gevuld zouden worden met sabotagemateriaal. De 39 genoemde *caches* waren verspreid over 5 sabotageregio's, elk onder leiding van een opgeleide sabotageinstructeur. Daarnaast waren er ongeveer 15 geheime bergplaatsen waarin zogenaamde waardemiddelen waren opgeslagen, contanten, gouden munten en edelstenen.

De financiering daarvan was mogelijk gemaakt door een overeenkomst met De Nederlandsche Bank, waarbij aan de A-dienst op schuldbekentenis veertig miljoen gulden was verschafte. Dit bedrag is bij opheffing met DNB verrekend c.q. terugbetaald. Overigens werden de boeken van beide organisaties, praktisch vanaf hun ontstaan, jaarlijks gecontroleerd door de president van de Algemene Rekenkamer persoonlijk.

Bovenstaand overzicht was vastgesteld op 6 juli 1988 in een vergadering van de leiding van de A-dienst. Tegelijkertijd werd beklemtoond dat alle voorgaande documenten betreffende A, inclusief de taakomschrijvingen, daarmee waren komen te vervallen. Lang heeft de A-dienst op basis van de inhoud van dit Overzicht echter niet kunnen werken. Door de val van de Berlijnse muur werd alles anders.

HOOFDSTUK VII: REORGANISATIE EN OPHEFFING

Mocht de val van de Berlijnse muur in november 1989 binnen de *stay behind*-organisaties tot discussies hebben geleid, in het bewaard gebleven archiefmateriaal is daarvan geen neerslag te vinden. Anderzijds is nog in mei 1990 door de B-dienst een Plan Veldorganisatie geproduceerd, mogelijk bedoeld als antwoord op een vraag van de in 1988 benoemde nieuwe coördinator naar de feitelijke sterkte van het 'veld'. Ook is het mogelijk dat dit document is vervaardigd met het oog op de Grote Efficiency Operatie die rond die tijd bij de overheid aanzienlijke bezuinigingen moest opleveren en waardoor bijvoorbeeld de Inlichtingendienst Buitenland praktisch gehalveerd werd. Hoe het zij, het Plan Veldorganisatie geeft een gedetailleerd beeld van de militaire *stay behind*-organisatie zoals die er 45 jaar na het initiatief van Somer uitzag.

Volgens dit plan was Nederland verdeeld in 60 zogenaamde bedieningsgebieden die op hun beurt elk beschikten over meerdere communicatievoorzieningen. Die bestonden uit AZO-90 apparatuur plus zendplannen en cryptomateriaal. 23 van die 60 bedieningsgebieden waren toegewezen aan inlichtingenagenten die tegelijkertijd in staat waren de radio te bedienen. Zij werden aangeduid als *reseauchef*/radio operator (RC/RA). 20 van de bedieningsgebieden waren bestemd voor agenten belast met de voorbereiding van in- en exfiltratie; ook zij konden zelf de radio bedienen. Daarnaast waren er 17 algemene bedieningsgebieden waar alleen was voorzien in een radiospecialist. Het Plan Veldorganisatie zegt het niet met zoveel woorden, maar aannemelijk is dat per bedieningsgebied één agent beschikbaar was. Het totaal aantal gerecrueteerde agenten in diverse stadia van opleiding kwam derhalve op 60, in oorlogstijd volgens plan uit te breiden tot in eerste instantie 128. De staf van de B-dienst telde ongeveer 30 personen. De A-dienst, die eveneens ongeveer 30 man telde, beschikte in 1990 over ongeveer 30 gerecrueteerde veldmedewerkers, in verschillende stadia van opleiding. Deze agenten maakten evenals de agenten van de B-organisatie gebruik, althans werden opgeleid in het gebruik van de AZO-90. Bij de agenten thuis waren daartoe de nodige voorzieningen getroffen, zowel wat de opberging betreft als de antennevoorzieningen. Hoofdtak van A was en bleef het stimuleren van het geestelijk verzet, namelijk het schragen van het moreel van de bevolking en het afbreuk doen aan het moreel van bezetter, zonodig ondersteund door symbolische daden van sabotage.

Zo zag de Nederlandse *stay behind*-organisatie er uit, toen in november 1990 in Italië de zogenaamde Gladio-affaire naar buiten kwam. Gladio was de naam waarmee de Italiaanse *stay behind*-organisatie werd aangeduid. Deze organisatie zou banden hebben met het rechts-extremisme en met verdachte organisaties als de beruchte vrijmetselaarsloge P-2. In geval van bezetting zou Gladio opereren als een soort geheim leger. De Italiaanse onthullingen leidden ook in Nederland tot vragen in het parlement, bij de beantwoording waarvan voor het eerst in de geschiedenis het bestaan van de diensten A en B openlijk door de regering werd toegegeven.

Op 13 november lichtte minister-president Lubbers de Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten in, waarbij hij onderstreepte dat de Nederlandse organisatie niet onder NAVO-bevel stond, dit in tegenstelling tot soortgelijke organisaties in enkele andere landen.⁵ De Nederlandse organisatie zou in geval van oorlog en bezetting uitsluitend vallen onder de Nederlandse regering in vrijheid.. Daarnaast wees Lubbers op een materieel en organisatorisch verschil tussen Gladio en de Nederlandse opzet. De Nederlandse organisatie, aldus de minister-president, werkt volgens het 'single agent'- principe, en dat leent zich niet voor activiteiten in groepsverband onder leiding van de NAVO, zoals dat bij het Italiaanse Gladio kennelijk het geval was. Dat type organisatie en die onderschikking aan de NAVO heeft Nederland altijd afgewezen.

Een soortgelijke boodschap richtte Lubbers op dezelfde datum aan de voorzitter van de Tweede Kamer naar aanleiding van de al genoemde vragen uit die Kamer. Aan de feitelijke informatie over de organisatie voegde hij toe, dat de opeenvolgende ministers-president en ministers van defensie het altijd verstandig hadden geacht, noch de rest van hun kabinet noch de Kamer over deze organisatie te informeren. Tenslotte wees hij erop, dat hoewel met de *stay behind*-organisatie relatief geringe bedragen waren gemoeid, al enkele maanden daarvoor was besloten om te bezien, of de organisatie in omvang niet kon worden teruggebracht tot het absoluut noodzakelijke.

De al genoemde Grote Efficiency Operatie en het verlangen van het kabinet het 'vredesdividend' te verzilveren versterkten elkaar, waardoor afslanking inderdaad onvermijdelijk bleek. Begin december 1990 bereidde het hoofd van de B-dienst zijn veldmedewerkers daarop al voor. In een boodschap die deze veldmedewerkers alleen ter inzage kregen van hun trainer, memoreerde hij dat de regering en de overgrote meerderheid van de Tweede Kamer voortzetting van de dienst noodzakelijk vonden – zij het misschien in aangepaste (lees: afgeslankte) vorm. Wel was hij er zeker van dat de taakstelling van de veldmedewerkers ongewijzigd zou blijven.

Het ging nog sneller dan hij had gedacht. Al op 6 december spraken minister-president Lubbers en minister van defensie Ter Beek af, dat zowel de dienst A als de dienst B zou worden gereorganiseerd. In dat kader zouden geen nieuwe activiteiten meer worden ondernomen. De bestaande organisaties zouden in geld uitgedrukt 40% van hun budget moeten inleveren.. Wel zou het 'veld' van A en B – vooral gezien de net voltooide modernisering van de apparatuur (de AZO-90 toestellen) – als romporganisatie blijven bestaan. Wat ook gehandhaafd zou worden was de ondersteunende taak van de B-dienst ten opzichte van A. Op basis van deze afspraken kreeg de bevelhebber der landstrijdkrachten (BLS) en via hem het hoofd van de B-dienst het verzoek, een plan uit te werken voor een herstructurering van de B-dienst tot een minimaal niveau.

Dat gevraagde plan stuurde de bevelhebber der landstrijdkrachten, luitenant-generaal M.J. Wilmink de secretaris-generaal van defensie nog medio december toe.

⁵ Voor zover bekend was dit een novum. De organisaties A en B werden immers niet genoemd in de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten van 1987.

Het voorzag in het terugbrengen in vijf jaar van de organieke sterkte van de staf van 31 naar 19 personeelsleden, en halvering van de beoogde organieke sterkte van het 'veld'. Verder zou het tempo van de opleidingen worden vertraagd, zou de recrutering van veldmedewerkers worden stopgezet en zou het aantal oefeningen worden teruggebracht tot eenmaal per jaar. Soortgelijke maatregelen werden ook door de A-dienst genomen.

De B-dienst ging nog een stap verder. Vanaf 1 januari 1992 ging de B-dienst door het leven als een zelfstandig detachement van de BLS. Op 2 april 1992 deelde de BLS Wilmink het detachement mee, dat de politieke leiding had besloten de dienst op te heffen.

Aan de medewerkers van de A-dienst liet Lubbers per (voorgelezen) brief van 13 maart 1992 weten, dat de kans op bezetting 'thans en in de toekomst uiterst gering' te achten was, reden waarom de regering niet langer de offers van de veldmedewerkers wilde vragen die dezen in het verleden en tot nu toe in hun persoonlijke leven hadden gebracht. Er is dan ook besloten, vervolgde Lubbers, om de *stay behind*-organisatie in de komende maanden op te heffen. Een soortgelijke en bijna woordelijk gelijke brief, geschreven door minister van defensie A.L. ter Beek en gedateerd 3 april 1992, kregen de veldmedewerkers van de B-dienst voorgelezen. Daarmee was in maart/april 1992 een einde gekomen aan een periode van ruim 40 jaar waarin Nederland over een geheime en door staven en veldmedewerkers en zorgvuldig geheim gehouden *stay behind*-organisatie had beschikt.

Wat restte was de afwikkeling van materiële, financiële en organisatorische zaken, zoals het treffen van wachtgeld- en pensioenregelingen voor de stafleden van beide diensten, het innemen van de persoonlijke uitrustingen van de agenten en het letterlijk en figuurlijk bedanken van die agenten. Voor de veldmedewerkers van de B-dienst kreeg dat laatste nog een extra accent door een persoonlijke bedankbrief van prins Bernhard waarin hij onderstreepte dat hij zich van 1942 (dus vanaf de oprichting van het Bureau Inlichtingen) tot 1992 betrokken had gevoeld bij de mensen in 'de organisatie waarvan u deel hebt uitgemaakt', een organisatie die al die tijd zijn belangstelling en warme sympathie had gehad. De hoogbejaarde prins had alle mannen van het eerste uur gekend. Niet alleen Somer en Van Lynden, maar ook Veeneklaas die hij in 1945 had doorverwezen naar Eindhoven die hij al sinds de late jaren dertig kende.

BIJLAGE

Instructie van generaal B.R.P.F. Hasselman voor Mr. L. Eindhoven als hoofd O

Mr. L. Eindhoven wordt door mij belast met de leiding van dienst O die de voorbereiding in vreedstijd ten doel heeft van een organisatie die, indien Nederland door de vijand bezet zou worden, in het geheim bepaalde hieronder nader te omschrijven werkzaamheden zou moeten verrichten.

TAAK van de organisatie:

- a. verrichten van sabotage tegen objecten die voor de vijandelijke oorlogvoering van belang zijn
- b. plegen van geweld tegen personen om het hen onmogelijk te maken de vijand verder te dienen
- c. plegen van overvallen ter bevrijding van personen of om in het bezit te komen van goederen die voor de geallieerde oorlogvoering van belang zijn
- d. aanwijzingen geven voor geallieerde bombardementen
- e. propaganda in woord en geschrift om het moreel van het volk te schragen en dat van de vijand te ondermijnen
- f. aanzetten tot passieve sabotage (go slow)
- g. verstrekken van inlichtingen aan de bevelvoering in niet-bezet gebied omtrent de uitwerking op de bevolking van de clandestiene en de openlijke vanuit niet-bezet gebied gemaakte propaganda
Hulpdiensten en middelen:
- h. een radiodienst en codes waardoor onderdelen van de organisatie hun berichten kunnen doorgeven aan en hun orders ontvangen van de bevelvoering in niet-bezet gebied
- i. financiën om alle werk gedurende zeer ruime tijd nadat het land is bezet, te bekostigen
- j. een contra-spionagedienst om de organisatie tijdig te kunnen waarschuwen voor maatregelen van de vijand
- k. terreinen, personeel en materieel ten behoeve van de opvang van uit de lucht of overzee aangevoerde goederen
- l. een hoeveelheid wapens en materieel dat vóór de bezetting op verschillende plaatsen in Nederland op veilige wijze moet worden verborgen
TAAK van de dienst in vreedstijd:
- m. recruteren en opleiden van kernpersoneel van de ORGANISATIE
- n. spotten maar nog niet recruteren van aanvullend personeel
- o. aanschaffen van wapens en materieel; dit verspreid verbergen
- p. de nodige terreinen uitzoeken
- q. zorgen dat de nodige financiën tijdig beschikbaar zijn
- r. **evacuatie:** treffen van voorbereidingen voor tijdige evacuatie naar onbezet gebied van personen die hier niet kunnen blijven in verband met hun veiligheid of die in onbezet gebied nodig zijn

- s. **overleg:** dienst O zal overleg mogen voeren met overeenkomstige diensten in de geallieerde landen en met SHAPE; dienst O zal zijn werk verrichten in nauw overleg met SAZ [de dienst van Van Lynden] ; men kan voor elkaar diensten verrichten
Verhouding tot de Chef van de Generale Staf:
- t. Hoofd dienst O is slechts verantwoording schuldig aan mij [chef van de generale staf]
- u. De Chef van de generale staf stelt hoofd O via Hoofd SAZ de nodige geheime fondsen ter beschikking
- v. Hoofd O dient jaarlijks een ontwerp-begroting in
- w. Hoofd O zendt elk kwartaal een financiële verantwoording
- x. Hoofd O brengt elk half jaar verslag uit van de vorderingen; hij zal de Chef van de generale staf raadplegen wanneer politieke besluitvorming noodzakelijk is
- y. De Chef van de generale staf beslist in de gevallen waarin deze instructie niet voorziet

ACTOREN

Minister-president

Was samen met de Minister van Defensie verantwoordelijk voor het functioneren en tenslotte voor de beëindiging van de Nederlandse stay behind-organisatie.

Minister van Defensie

Was samen met de Minister-president verantwoordelijk voor het functioneren en tenslotte voor de beëindiging van de Nederlandse stay behind-organisatie.

Chef van de Generale Staf, later Landmachtstaf tevens Bevelhebber der Landstrijdkrachten

Namens de Minister-president en de Minister van Oorlog en Marine/Defensie was de Chef van de Generale Staf tot 1956 belast met de coördinatie van de O- en de I-dienst, en was daarmee verantwoordelijk voor deze diensten. Vanaf 1956 werd de coördinator van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten belast met de coördinatie van de O- en de I-dienst.

De Chef van de Generale Staf benoemde het hoofd van de I-dienst en tot 1967 tevens het hoofd van de O-dienst. Hij stelde de instructie voor het hoofd vast en gaf aanwijzingen.

Hoofd O-dienst, later A-dienst

Het hoofd van de O-dienst werd tot 1967 benoemd door de Chef van de Generale Staf en was belast met de leiding van dienst O, die de voorbereiding in vredetijd ten doel had van een organisatie die, indien Nederland door de vijand bezet zou worden, in het geheim bepaalde werkzaamheden zou moeten verrichten. Het hoofd van dienst O was verantwoording schuldig aan de Chef van de Generale Staf.

In 1967 werd de naam gewijzigd in gedelegeerde van "O". Ongeveer midden jaren tachtig van de 20^e eeuw werd de naam gewijzigd in A-dienst. Tot aan de opheffing in 1992 was hij tevens coördinator "O en I". In oorlogstijd was hij hoofd van de National Clandestine Service (NCS)

Hoofd Sectie Algemene Zaken (SAZ), ook wel genoemd I-dienst, later B-dienst

Het hoofd SAZ werd benoemd door de Chef van de Generale Staf, vanaf 1968 door de Bevelhebber der Landstrijdkrachten (BLS). Het hoofd werd belast met het voorbereiden van een organisatie, die in geval van bezetting van Nederland in staat zou moeten zijn de uitgeweken regering van inlichtingen te voorzien op militair, politiek en economisch gebied.

Ongeveer midden jaren tachtig van de 20^e eeuw werd de naam gewijzigd in B.dienst.

Coördinator inlichtingen- en veiligheidsdiensten

Deze functie werd in 1956 ingesteld. De coördinator werd benoemd door de Minister-president en was belast met de coördinatie van de burgerlijke en militair-

re inlichtingendiensten. Daarnaast had hij een liasonfunctie tussen de stay behind-organisatie en de Minister-president. Hij rapporteerde aan de Minister-president over de stand van zaken m.b.t. het voorbereiden van een stay behind organisatie.

In 1967 werd de coördinatie van de O- en I-dienst overgenomen door de gedelegeerde (hoofd) van "O", die tevens coördinator "O en I" werd.

Gedelegeerde (hoofd) O-dienst, tevens coördinator "O en I"

De functie van gedelegeerde werd in 1967 ingesteld, als uitvloeisel van één van de aanbevelingen van de Commissie Ruppert. De gedelegeerde werd door de minister van Defensie, in overleg met de Minister-president, benoemd.

De gedelegeerde was verantwoording schuldig aan de Minister van Defensie voor zowel de coördinatie als voor het leiden van dienst "O".

Commissie Ruppert

In 1964 ingesteld door de Minister-president en de Minister van Defensie met als opdracht het adviseren van de Minister-president en de Minister van Defensie omtrent::

- . de wenselijkheid van een stay behind-organisatie;
- de organisatie van de dienst;
- de manier en in welke mate O en I steun en medewerking zullen verlenen aan levensbeschouwelijke organisaties, zulks ten behoeve van de geestelijke weerbaarheid tijdens een bezetting;
- de vraag onder welke minister(s) O en I moeten ressorteren;
- de gewenste status en sociale positie van het personeel.

In 1965 presenteerde de commissie haar eindrapport.

HANDELINGEN

Beleidsvoorbereiding, -ontwikkeling en verantwoording

1

Actor	Minister-president/Minister van Defensie
Handeling	Het mede voorbereiden, bepalen en evalueren van het beleid op het gebied van stay behind organisaties
Periode	1945-1992
Grondslag	
Product	
Opmerking	

2

Actor	Minister-president/Minister van Defensie
Handeling	Het beantwoorden van Kamervragen en het al dan niet op verzoek informeren van de Staten-Generaal betreffende stay behind organisatie(s)
Periode	1985-1994
Grondslag	
Product	
Opmerking	

Organisatie

3

Actor	Minister-president/Minister van Defensie
Handeling	Het instellen, wijzigen en opheffen van een organisatie in vredetijd, belast met de voorbereiding van een stay behind organisatie in oorlogstijd
Periode	1945-1992
Grondslag	
Product	
Opmerking	

4

Actor	Chef van de Generale Staf, later Chef Landmachtstaf, tevens Bevelhebber der Landstrijdkrachten
Handeling	Het benoemen en ontslaan van de hoofden van de O- dienst en de I-dienst alsmede het vaststellen van een instructie voor het hoofd
Periode	1945-1992
Grondslag	
Product	Instructie
Opmerking	De Chef van de Generale Staf benoemde tot 1967 het hoofd van de O-dienst. Vanaf 1967 werd het hoofd van de O-dienst benoemd door de Minister van Defensie. Zie handeling nummer 6.

5

Actor	Minister-president/Minister van Defensie
Handeling	Het benoemen en ontslaan van het hoofd van de oorlogs-organisatie van de National Clandestine Service (NCS)
Periode	1972-1992
Grondslag	
Product	
Opmerking	De Minister-president en de Minister van Defensie stelden gezamenlijk de instructie voor het hoofd vast

6

Actor	Minister van Defensie
Handeling	Het in overleg met de Minister-president benoemen en ontslaan van de gedelegeerde van "O" (hoofd O-dienst), tevens coördinator van "O en I"
Periode	1967-1992
Grondslag	
Product	Beschikking
Opmerking	

7

Actor	Hoofd O-dienst/Hoofd I-dienst
Handeling	Het opstellen van de begroting
Periode	1945-1966
Grondslag	
Product	Begroting, rapportages
Opmerking	Hierbij ook het periodiek verantwoorden van de besteding

8

Actor	Gedelegeerde van "O", tevens coördinator "O en I"
Handeling	Het opstellen van de begroting van de O- en I-dienst
Periode	1967-1992
Grondslag	
Product	Begroting
Opmerking	

9

Actor	Minister-president
Handeling	Het benoemen en ontslaan van de coördinator van de inlichtingen en veiligheidsdiensten
Periode	1956-
Grondslag	
Product	Koninklijke Besluit
Opmerking	

*Vorbereitung stay behind organisatie***10**

Actor	Hoofd O-dienst/Hoofd I-dienst
Handeling	Het in vredetijd voorbereiden van een stay behind organisatie in oorlogstijd alsmede het voorbereiden van de veldorganisatie op de oorlogstaken
Periode	1945-1992
Grondslag	
Product	
Opmerking	Hierbij o.m. organisatie, opbouw en financiering recruteren en opleiden van veldwerkers aanschaf en opslag van wapens en materiaal realiseren en in standhouden van radio- en andere verbindingen voorbereiden sabotage organiseren van koeriers- en ontsnappingslijnen verzamelen van inlichtingen

11

Actor	Hoofd O-dienst
Handeling	Het treffen van voorbereidingen voor evacuatie naar onbezet gebied van personen
Periode	1945-1992
Grondslag	
Product	
Opmerking	Deze personen kunnen niet blijven in verband met hun veiligheid of die in onbezet gebied nodig zijn.

12

Actor	Chef van de Generale Staf
Handeling	Het rapporteren aan de Minister-president over de stand van zaken m.b.t. het voorbereiden van een stay behind organisatie
Periode	1945-1955
Grondslag	
Product	
Opmerking	

13

Actor	Coördinator inlichtingen en veiligheidsdiensten
Handeling	Het rapporteren aan de Minister-president over de stand van zaken m.b.t. het voorbereiden van een stay behind organisatie
Periode	1956-1967
Grondslag	
Product	
Opmerking	

14

Actor	Coördinator van de inlichtingen en veiligheidsdiensten
Handeling	Het coördineren van de activiteiten van de O- en de I-dienst
Periode	1956-1967
Grondslag	
Product	Verslagen
Opmerking	

15

Actor Gedelegeerde van "O", tevens coördinator "O en I"
 Handeling Het coördineren van de activiteiten van de O- en de I-dienst
 Periode 1967-1992
 Grondslag
 Product Verslagen
 Opmerking

*Contacten***16**

Actor Hoofd O-dienst/hoofd I-dienst
 Handeling Het onderhouden van contacten en samenwerken met buitenlandse zusterdiensten
 Periode 1945-1992
 Grondslag
 Product Verslagen
 Opmerking Bijvoorbeeld het Tripartite Overleg, Allied Clandestine Committee (ACC)

*Commissies***17**

Actor Minister-president/Minister van Defensie
 Handeling Het instellen en opheffen van (advies)commissies op het gebied van stay behind organisatie(s)
 Periode 1945-1992
 Grondslag
 Product Instellingsbeschikking
 Opmerking O.m. de Commissie Ruppert

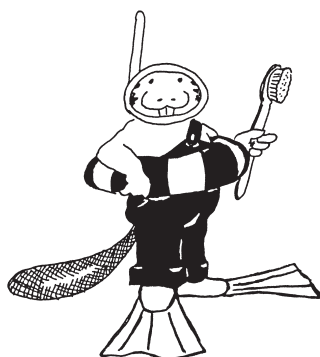
18

Actor Commissie Ruppert
 Handeling Het adviseren van de Minister-president en de Minister van Defensie over de organisatie en taken van een stay behind-organisatie
 Periode 1964-1965
 Grondslag
 Product Rapport
 Opmerking

Afwikkeling

19

Actor	Hoofd A-dienst/Hoofd B-dienst
Handeling	Het zorgdragen voor de financiële, personele en materiële afwikkeling van de stay behind organisatie
Periode	1992-1994
Grondslag	
Product	
Opmerking	Hierbij ook de nazorg van de veldwerkers

LIJST VAN AFKORTINGEN

ACB	Allied Clandestine Base
ACC	Allied Clandestine Committee
ACCG	Allied Consultative Coordinating Group
AZO	Automatische Zend- en Ontvangstapparatuur
BBO	Bureau Bijzondere Opdrachten
BI	Bureau Inlichtingen der Nederlandsche Regeering
BID	Buitenlandse Inlichtingendienst
BLS	Bevelhebber der Landstrijdkrachten
BND	Bundesnachrichtendienst
BNV	Bureau Nationale Veiligheid
BVD	Binnenlandse Veiligheidsdienst
CIA	Central Intelligence Agency
CPC	Clandestine Planning Committee
CPN	Communistische Partij Nederland
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond
CTA	Centraal Topografisch Archief
CVD	Centrale Veiligheidsdienst
GS	Generale Staf
GV	Geestelijk Verzet
IDB	Inlichtingendienst Buitenland
JPB	Joint Planning Board
KB	Koninklijk Besluit
KGB	Komitet Gosudarstvennoe Bezopasnosti (Comité voor Staatsveiligheid)
NAVO	Noord Atlantische Verdragsorganisatie
NBV	Nationaal Bureau voor Verbindingsbeveiliging
NCS	National Clandestine Service
NEFIS	Netherlands Forces Intelligent Service
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
NS	National Section
O&I	Operaties & Inlichtingen
OSS	Office of Strategic Services
PEC	Parlementaire Enquête Commissie
PW	Psychological Warfare
SAZ	Sectie Algemene Zaken
SEC	Security
SG	Secretaris-generaal
SHAPE	Supreme Headquarters Allied Powers Europe
ShT	Short Term
SI	Special Intelligence
SO	Special Operations
SOE	Special Operations Executive
SPB	Special Projects Branche
UW	Unorthodox Warfare
WUCC	Western Union Clandestine Committee

PIVOT-PUBLICATIES

Brochures:

Van de selectie van papier naar de selectie van handelingen

Een methode voor de vervaardiging van een archiefselectie-instrument uitgaande van het handelen van de overheid

samenstelling: W.D. Küller; ISBN 90-74442-03-X) 's-Gravenhage 1992, 1993

Om de kwaliteit van het behoud:

NORMEN 'GOEDE EN GEORDENDE STAAT'

samenstelling: M. Beekhuis/R.C. Hol; ISBN 90-74442-10-2) 's-Gravenhage 1993

Handelend optreden

Overheidshandelen: modellen, onderzoeksmethoden en toepassingen

samenstelling: medewerkers PIVOT; ISBN 90-74442-27-7) 's-Gravenhage 1994

De toegang ontsloten

Voordrachten gehouden op de themabijeenkomst over bewerking en toegankelijkheid van het archiefblok over de Rijksbegroting van het ministerie van Financiën over de periode 1940-1981

samenstelling: R.W. Steensma; ISBN 90-74442-41-2) 's-Gravenhage 1996

Rapporten

- 1 *Coördinatie op hoog niveau*
Institutioneel onderzoek naar de ministeriële coördinatie organen en de ambtelijke voorportalen, 1945-1990
samenstelling: dr. L. Hovy; ISBN 90-74442-01-3) 's-Gravenhage 1992
- 2 *Kwakzalverij is nooit uit te roeien: 'Mundus vult decipi'*
Een onderzoek naar instituties en wet- en regelgeving op het terrein van de medische beroepen en opleidingen, 1940-1990 (samenstelling: F. van Dijk; ISBN 90-74442-02-1) 's-Gravenhage 1992
- 3 *Oorlog duurt een leven lang*
Een onderzoek naar instituties en wet- en regelgeving inzake de oorlogsgetroffenen, 1945-1990
samenstelling: drs. A.S. Fris; ISBN 90-74442-04-8) 's-Gravenhage 1993

uitverkocht

- 4 *Telecommunicatie en post in Nederland*
Een institutioneel onderzoek op het beleidsterrein telecommunicatie en post, 1945-1990
samenstelling: J.W.J.M. Bogaarts en dr. L. Hovy; ISBN 90-74442-05-6)
's-Gravenhage 1993 **uitverkocht**
- 5 *Zicht op toezicht*
Een institutioneel onderzoek naar het staatstoezicht op de volksgezondheid, 1940-1990
samenstelling: drs. L.B. Humbert; ISBN 90-74442-06-4)
's-Gravenhage 1993
- 6 *Planning van voorzieningen in de gezondheidszorg*
Rapport van een institutioneel onderzoek, 1945-1990
samenstelling: J.W.J.M. Bogaarts; ISBN 90-74442-07-2)
's-Gravenhage 1993
- 7 *Verzekerd van zorg*
Een onderzoek naar instituties en wet- en regelgeving op het terrein van de bekostiging en verzekering van de gezondheidszorg als onderdeel van het stelsel van structuur en financiering van de gezondheidszorg, 1940-1990
samenstelling: F. van Dijk; ISBN 90-74442-09-9) 's-Gravenhage 1993
uitverkocht
- 8 *De vaststelling van tarieven in de gezondheidszorg*
Een institutioneel onderzoek, 1945-1990
samenstelling: J.W.J.M. Bogaarts; ISBN 90-74442-08-0)
's-Gravenhage 1993
- 9 *Het bejaardenbeleid*
Een onderzoek naar instituties en wet- en regelgeving inzake het ouderenbeleid, 1945-1990
samenstelling: drs. A.S. Fris; ISBN 90-74442-12-9) 's-Gravenhage 1993
- 10 *Rechtspleging en rechtshulp*
De datageschiedenis van handelingen en organisatie-eenheden van de justitiële ministeriële organisatie van de rechtspleging en rechtshulp, 1945-1992
samenstelling: drs. C.K. Berghuis; ISBN 90-74442-14-5)
's-Gravenhage 1993
- 11 *Nationaliteiten*
Een onderzoek naar actoren en handelingen op het terrein van de nationaliteitsaangelegenheden, 1945-1991
samenstelling: drs. A.H. Netiv; ISBN 90-74442-13-7) 's-Gravenhage 1994

- 12 *"So many laws argue so many sins"*
Een onderzoek naar actoren en handelingen op het terrein van de wetgeving, 1945-1991
samenstelling: drs. A.H. Netiv; ISBN 90-74442-11-0) 's-Gravenhage 1994
- 13 *Kwaliteit op recept*
Een onderzoek naar de actoren en handelingen op het terrein geneesmiddelen en medische hulpmiddelen, 1940-1990
samenstelling: drs. L.B. Humbert, drs. F. van der Doe en drs. M.J.B. Kavelaars; ISBN 90-74442-16-1) 's-Gravenhage 1994
uitverkocht
- 14 *Externe adviesorganen in de gezondheidszorg*
Een institutioneel onderzoek op het terrein van de advisering in de gezondheidszorg, 1940-1990
samenstelling: drs. N.P. van Egmond en drs. F. van der Doe; ISBN 90-74442-15-3) 's-Gravenhage 1994 **uitverkocht**
- 15 *Per slot van rijksrekening*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein beheer van de rijksbegroting, 1940-1993
samenstelling: F. van Dijk; ISBN 90-74442-17x) 's-Gravenhage 1994
uitverkocht
- 16 *Luchtvaart gebonden*
Een institutioneel onderzoek op het terrein van de burgerluchtvaart, 1945-1993
samenstelling: dr. L. Hovy; ISBN 90-74442-18-8) 's-Gravenhage 1994
uitverkocht
- 17 *Driemaal 's Raads Recht*
Een institutioneel onderzoek naar de taakgebieden van de Raad van State, (1940) 1945-1990
samenstelling: drs. A. Spieksma en drs. L. Verbeek; ISBN 90-74442-20x) 's-Gravenhage 1994
- 18 *De heilige koe geboekstaafd*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de Rijksdienst voor het Wegverkeer, 1951-1994
samenstelling: J.W.J.M. Bogaarts; ISBN 90-74442-19-6) 's-Gravenhage 1994

- 19 *Belastingver(h)effend*
Een institutioneel onderzoek naar de actoren en handelingen op het terrein van het heffen en invorderen van belastingen, 1940-1993
samenstelling: P.C.A. Lamboo; ISBN 90-74442-24-2) 's-Gravenhage 1994
- 20 *Roeien met de riemen*
Een onderzoek naar instituties, bedrijfsprocessen en handelingen met betrekking tot het beleidsterrein militair materieel Koninklijke Marine, 1945-1993
samenstelling: drs. A.G. de Vries; ISBN 90-74442-22-6)
's-Gravenhage 1994 **uitverkocht**
- 21 *Stuurlui aan wal*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein scheepvaart en maritieme zaken, 1980-1994
samenstelling: drs. J.T. Klinkenberg; ISBN 90-74442-21-8)
's-Gravenhage 1994
- 22 *Smelten, pletten, ponsen en slaan (geldvoorziening)*
Een institutioneel onderzoek naar actoren en handelingen op het terrein van het 'geldwezen' (de geldvoorziening), 1940-1993
samenstelling: drs. N.P. van Egmond; ISBN 90-74442-23-4)
's-Gravenhage 1994 **uitverkocht**
- 23 *De toelating van vreemdelingen*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein toelating van vreemdelingen, 1945-1993
samenstelling: drs. C.K. Berghuis, W. Hoffstädt, W.D. Küller;
ISBN 90-74442-28-5) 's-Gravenhage 1994
- 24 *Ter bevordering van menswaardige arbeid*
Rapport institutioneel onderzoek op het beleidsterrein arbeidsomstandigheden, 1940-1993
samenstelling: M. Schaap, A. Spieksma; ISBN 90-74442-25-0)
's-Gravenhage 1994 **uitverkocht**
- 25 *Geef acht*
Een institutioneel onderzoek naar bedrijfsprocessen en handelingen op het beleidsterrein militair personeel: beroeps- en reservepersoneel in dienst van het ministerie van Defensie en voorgangers, 1945-1993
samenstelling: drs. F. van der Doe, en drs. M.L. Loef;
ISBN 90-74442-26-9) 's-Gravenhage 1994

- 26 *Agrarisch Onderwijs*
Een onderzoek naar actoren, taken en handelingen op het beleidsterrein Agrarisch Onderwijs in de periode 1945-1992
samenstelling: G.M.C.J. Smeets; ISBN 90-74442-30-7)
's-Gravenhage 1995 **uitverkocht**
- 27 *Tussen waarneming en neerslag*
Een institutioneel onderzoek naar het takenpakket van het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut
samenstelling: W.D. Küller; ISBN 90-74442-29-3) 's-Gravenhage 1994
- 28 *Waterstaat*
Rapport van een institutioneel onderzoek naar het overheidshandelen op het beleidsterrein waterstaat over de periode 1945-1994
samenstelling: J.W.J.M. Bogaarts; ISBN 90-74442-31-5)
's-Gravenhage 1995 **uitverkocht**
- 29 *Eenheid in verscheidenheid*
Een institutioneel onderzoek naar actoren en handelingen op het terrein van staatkundige verhoudingen en samenwerking tussen de landen van het Koninkrijk der Nederlanden in de periode 1954-1995
samenstelling: drs. I. Broos; ISBN 90-74442-32-3) 's-Gravenhage 1996
- 30 *Inlichtingendienst Buitenland*
Een institutioneel onderzoek naar de Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland 1946-1996 (samenstelling: dr. D. Engelen; ISBN 90-74442-33-1) 's-Gravenhage 1996
- 31 *Handelen met de sterke arm, deel II*
Rapport institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein politie (deel II), vanaf 1994
samenstelling: drs. M.J.B. Kavelaars; ISBN 90-74442-34-x)
's-Gravenhage 1996 **uitverkocht**
- 32 *Flora en Fauna*
Rapport van een onderzoek naar het beleidsterrein Flora en Fauna in de periode 1945-1993
samenstelling: drs. M.L. Baten; ISBN 90-74442-35-8) 's-Gravenhage 1996
- 33 *Van monumentale waarde*
Een institutioneel onderzoek naar de rijksoverheidsbemoeyenis met monumentenzorg, 1945-1990
samenstelling: drs. F. van der Doe en drs. H. Spijkerman;
ISBN 90-74442-36-6) 's-Gravenhage 1996

- 34 *Geld(t) voor overzee*
Institutioneel onderzoek naar overzeese pensioenen en eenmalige uitkeringen aan Indische oorlogsslachtoffers
samenstelling: drs. N.J.W. de Goeje; ISBN 90-74442-40-4)
's-Gravenhage 1996
- 35 *Pacht- en Grondprijnsbeleid*
Institutioneel onderzoek naar twee beleidsterreinen die zich begeven op het deeltaakgebied prijsbeheersing van de landbouwgronden, 1945-1993
samenstelling: drs. C.K. Berghuis en drs. A.S. Fris; ISBN 90-74442-37-4)
's-Gravenhage 1996
- 36 *Echt goud, echt zilver ?*
Rapport van een institutioneel onderzoek naar de taken en de handelingen betreffende het waarborgen van (platina), gouden en zilveren werken over de periode 1940-1995.
samenstelling: drs. G. Beks; ISBN 90-74442-39-0) 's-Gravenhage 1996
- 37 *De grens verlegd*
Rapport van een institutioneel onderzoek naar de taken en het overheids-handelen op het beleidsterrein invoerrechten en accijnzen, 1940-1962
samenstelling: drs. G. Beks; ISBN 90-74442-38-2) 's-Gravenhage 1996
- 38 *De grens geslecht*
Rapport van een institutioneel onderzoek naar de taken en het overheids-handelen op het beleidsterrein invoerrechten en accijnzen, 1962-1995
samenstelling: A.A. Mietes; ISBN 90-74442-72-2) 's-Gravenhage 1999
- 39 *Zakelijk gezien*
Rapport van het institutioneel onderzoek naar de taken en handelingen van de dienst Domeinen van het ministerie van Financiën over de periode 1945-1994
samenstelling: F. van Dijk; ISBN 90-74442-42-2) 's-Gravenhage 1996
- 40 *Geregeld toezicht*
Een institutioneel onderzoek naar actoren en handelingen op het terrein van de regulering van en het toezicht op de centrale bank, het kredietwezen, het effectenverkeer en het giroverkeer (en de Rijkspostspaarbank), het voorkomen van het witwassen van uit criminele activiteiten verkregen gelden, en het financiële verkeer in buitengewone omstandigheden, 1940-1995
samenstelling: drs. N.P. van Egmond; ISBN 90-74442-43-9)
's-Gravenhage 1996

- 41 *En morgen gezond weer op*
Een institutioneel onderzoek naar het takenpakket en de handelingen van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne, 1940-1995
samenstelling: drs. I.E.C.M. Broos m.m.v. ing. S. Slagter en drs. H.E. Erich; ISBN 90-74442-46-3) 's-Gravenhage 1996
- 42 *Leergeld*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein studiefinanciering, 1945-1994
samenstelling: J. van der Meer en G.J. Willighagen; ISBN 90-74442-47-1) 's-Gravenhage 1997
- 43 *Die zijn schuld betaalt, verarmt niet*
Een institutioneel onderzoek naar actoren en handelingen op het terrein van de zorg voor de financiering en beheersing van de staatsschuld, 1940-1993
samenstelling: drs. A. Ettekovén; ISBN 90-74442-48-x) 's-Gravenhage 1997
- 44 *Bomen met beleid*
Een institutioneel onderzoek naar actoren, taken en handelingen op het beleidsterrein bosbouw, 1945-1995
samenstelling: drs. A.S. Fris; ISBN 90-74442-49-8) 's-Gravenhage 1997
- 45 *Het Rijk onder dak*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de rijksoverheid op het beleidsterrein van de rijkshuisvesting, 1945-1994 en in het bijzonder de Rijksgebouwendienst (1922-1994)
samenstelling: dr. J.A.A. Bervoets; ISBN 90-74442-52-8) 's-Gravenhage 1997
- 46 *“In den strijd tegen onwetendheid, valsche voorstelling en leugen”*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein voorlichting van de rijksoverheid, 1931-1990
samenstelling: drs. M.J.B. Kavelaars; ISBN 90-74442-50-1) 's-Gravenhage 1997
- 47 *Het verdiende loon*
Een institutioneel onderzoek op het terrein van inkomens- en arbeidsvoorwaardenbeleid over de periode 1940-1994
samenstelling: A. Ettekovén en A.T. Spieksma; ISBN 90-74442-51-x) 's-Gravenhage 1997

- 48 *De draden van de WEB*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein beroepsonderwijs en volwasseneneducatie 1945 - 1995/1996
samenstelling: drs. A.E.M. Jonker; ISBN 90-74442-54-4)
's-Gravenhage 1998
- 49 *Van pro-actie tot nazorg*
Een institutioneel onderzoek naar het deelbeleidsterrein brandweezorg, rampenbestrijding en crisisbeheersing vanaf 1952
samenstelling: W.D. Küller; ISBN 90-74442-57-9) 's-Gravenhage 1998
- 50 *Te land, ter zee en in de lucht*
Een institutioneel onderzoek naar taken en handelingen op het beleids-
terrein militaire operatiën van het ministerie van Defensie en voorgangers,
1945-1993
samenstelling: A.D.M. Bakker, F. van Dijk, drs. F. van der Doe,
dr. B Jaski, drs. L. Verbeek; ISBN 90-74442-63-3) 's-Gravenhage 1998
uitverkocht
- 51 *Openluchtrecreatie*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein openluchtrecreatie
over de periode 1945-1996
samenstelling: drs. R. van der Wal; ISBN 90-74442-60-9)
's-Gravenhage 1998
- 52 *Speciaal Centraal*
Een institutioneel onderzoek naar het deelbeleidsterrein speciaal onderwijs
periode 1950-1996
samenstelling: Y. van Dam-Kooij; ISBN 90-74442-53-6)
's-Gravenhage 1998
- 53 *Geschiedschrijving van de toekomst*
Een rapport institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein algemeen
wetenschappelijke beleidsvoorbereiding, (1892) 1945-1996
samenstelling: drs. F. van der Doe, drs. A.G. de Vries,
drs. Ch. M. Zeegers; ISBN 90-74442-58-7) 's-Gravenhage 1998
- 54 *Gewasbescherming*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein Gewasbescherming
met actoren en handelingen in de periode 1945-1993
samenstelling: drs. M.L Baten; ISBN 90-74442-61-7)
nog te verschijnen

- 55 *Een academische zaak, deel II*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de rijksoverheid op het beleidsterrein wetenschappelijk onderwijs, (1945) 1960-1997
samenstelling: drs. Ch.M. Zeegers; ISBN 90-74442-59-5)
's-Gravenhage 1998
- 56 *Behoorlijk behandeld*
Rapport van een institutioneel onderzoek naar actoren en handelingen op het terrein van de Nationale Ombudsman (1964), 1982-1997
samenstelling: drs. R.J.B. Hageman; ISBN 90-74442-55-2)
's-Gravenhage 1998
- 57 *Staatsdeelneming en financiering van het bedrijfsleven*
Een institutioneel onderzoek naar de handelingen en taken van de Rijksoverheid op het beleidsinstrument staatsdeelnemingen en financiering van het bedrijfsleven, 1940-1995
samenstelling: drs. G. Beks, drs. A.G. de Vries; ISBN 90-74442-56-0)
's-Gravenhage 1998
- 58 *De Sociaal-Economische Raad*
Een institutioneel onderzoek naar de taken en handelingen van de SER, 1950-1997
samenstelling: E.A.T.M. Schreuder; ISBN 90-74442-65-5)
's-Gravenhage 1998
- 59 *Met rede gekaveld*
Een institutioneel onderzoek naar taken en handelingen van actoren op het terrein van de landinrichting in de periode 1945-1993
samenstelling: drs. R.J.B. Hageman; ISBN 90-74442-67-6)
's-Gravenhage 2000
- 60 *Een Academische Zaak, deel I*
Een institutioneel onderzoek naar universiteiten op het beleidsterrein wetenschappelijk onderwijs sinds (1981) 1968-1998
samenstelling: J. van der Meer en A. Spieksma; ISBN 90-74442-64-1)
's-Gravenhage 1999
- 61 *De militaire inlichtingendiensten*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de overheid op het terrein van de militaire inlichtingendiensten, (1930) 1945-1999
Samenstelling: dr. D. Engelen; ISBN 90-74442-65-x) 's-Gravenhage 1999

- 62 *Hoger Beroepsonderwijs*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van nationale overheidsorganen op het beleidsterrein hoger onderwijs, (1945)1968-1998
samenstelling: drs. Ch.M. Zeegers; ISBN 90-74442-66-8)
's-Gravenhage 1999
- 63 *Mammoetsporen, deel I*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein voortgezet onderwijs, 1968-1998
samenstelling: Y. van Dam-Kooij; ISBN 90-74442-68-4)
's-Gravenhage 1999
- 64 *Klaar...af*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein basisonderwijs, 1945-1998
samenstelling: Y. van Dam-Kooij, H. Sauter, J. Yard;
ISBN 90-74442-69-2) 's-Gravenhage 1999
- 65 *Belastingen: de geheiligde schuld*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van actoren op het beleidsterrein van de heffing van rijksbelastingen op grond van de wet- en regelgeving betreffende de zogenoemde heffingswetten per belastingsoort, met uitzondering van de invoerrechten en accijnzen, 1940-1993
samenstelling: P.C.A. Lamboo; ISBN 90-74442-70-6) 's-Gravenhage 1999
- 66 *Verstrekkende zekerheid*
Een institutioneel onderzoek op het beleidsterrein sociale zekerheid ten aanzien van de sociale verzekeringen, 1940-1997
samenstelling: J. van der Meer, A. Wittkamp, J. Lendering;
ISBN 90-74442-71-4) 's-Gravenhage 1999
- 67 *Toezicht verzekerd*
Een institutioneel onderzoek naar het overheidshandelen op het beleidsterrein toezicht op het verzekeringsbedrijf, 1940-1996
samenstelling: drs. B.J. Abels; ISBN 90-74442-73-0) 's-Gravenhage 1999
- 68 *Constitutionele zaken*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein constitutionele zaken.
samenstelling: M. Schaap en drs. M.C. Windhorst; ISBN 90-74442-74-9)
's-Gravenhage 1999

- 69 *Mammoetsporen deel II*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de (rijks)overheid op het beleidsterrein middelbaar beroepsonderwijs (mbo) en voortgezet algemeen volwassenenonderwijs (vavo), 1968-1999
samenstelling: Y. van Dam-Kooij; ISBN 90-74442-75-7)
's-Gravenhage 1999
- 70 *Medewetgeving en controle*
Een institutioneel onderzoek naar de Staten-Generaal, 1945 - 2002
samenstelling; drs. B.J. Abels, C.G. van Beek, drs. H.R. Jordaan,
T.P. Reuderink-Kort, T.A. Rolak en dr. A.P. Versteegh;
ISBN 90-5909-043-8) 's-Gravenhage 2004
- 71 *Volgens de regelen der kunst*
Rapport institutioneel onderzoek naar het handelen van overheidsorganen op het beleidsterrein kunsten, 1945) 1965-1999
samenstelling: drs. Ch. M. Zeegers; ISBN 90-74442-76-5)
's-Gravenhage 1999
- 72 *Overheidspersoneel: arbeidsverhoudingen*
Een rapport institutioneel onderzoek naar het deelbeleidsterrein arbeidsverhoudingen bij overheidspersoneel, 1945-1995 (1997)
samenstelling: drs. R. van der Wal, m.m.v. drs. M.L. Baten,
drs. R.P.B.A. Dingemans, J. van der Meer, M. Schaap en
drs. J.H. de Vries; ISBN 90-74442-99-4) 's-Gravenhage 2000
- 73 *Overheidspersoneel: arbeidsvoorwaarden*
Een rapport institutioneel onderzoek naar het deelbeleidsterrein arbeidsvoorwaarden rijkspersoneel, 1945-1996
samenstelling: G.J. Huizinga, H. van der Meer, A.B. van der Ploeg,
H.H. Scholtens; ISBN 90-5909-001-2) 's-Gravenhage 2000
- 74 *Overheidspersoneel: buitensectorale arbeidsvoorwaarden*
Een rapport institutioneel onderzoek naar het deelbeleidsterrein buitensectorale arbeidsvoorwaarden bij de overheid, 1945-1996
samenstelling: M. Schaap; ISBN 90-5909-038-1) 's-Gravenhage 2003
- 75 *Overheidspersoneel: formatiebeleid, arbeidsmarktbeleid en personeelsontwikkeling en mobiliteit*
Een rapport institutioneel onderzoek naar het deelbeleidsterrein formatiebeleid, arbeidsmarktbeleid en personeelsontwikkeling en mobiliteit bij de (rijks)overheid, 1945-1996.
samenstelling: drs. R.P.B.A. Dingemans m.m.v. F.C. Hartman;
ISBN 90-5909-003-9) 's-Gravenhage 2000

- 76 *Overheidspersoneel: arbeidsomstandigheden*
Een rapport institutioneel onderzoek naar het deelbeleidsterrein arbeidsomstandigheden bij de overheid, 1945-1996
samenstelling: drs. J.H. de Vries; ISBN 90-74442-98-6)
's-Gravenhage 2000
- 77 *Overheidspersoneel: personeelsinformatievoorziening- en administratie*
Een rapport institutioneel onderzoek naar personeelsinformatievoorziening- en administratie
samenstelling: M. Schaap; ISBN 90-5909-002-0) 's-Gravenhage 2000
- 78 *Herverzekerd*
Een institutioneel onderzoek naar het overheidshandelen op het beleidsterrein herverzekering van export- en importkredieten en investeringsgaranties, 1940-1996
samenstelling: A.A. Mietes; ISBN 90-74442-81-1) 's-Gravenhage 1999
- 79 *Natuur- en landschapsbeheer en relatienotabeleid*
Een institutioneel naar taken en handelingen van actoren op de beleidsterreinen natuur- en landschapsbeheer (1945-) en relatienotabeleid (1947-)
samenstelling: drs. N. van Oldenbeek en drs. A. Fris;
ISBN 90-74442-78-1) 's-Gravenhage 2000
- 80 *Agrarische handelspolitiek en exportbevordering.*
Een institutioneel onderzoek naar taken en handelingen van actoren op het gebied van de agrarische handelspolitiek, internationale samenwerking en exportbevordering ten aanzien van agrarische en visserijproducten, en naar de agrarische vertegenwoordiging in het buitenland, vanaf 1945
samenstelling: J.H. van Tol; ISBN 90-74442-73-3) 's-Gravenhage 2000
uitverkocht
- 81 *Macro-economische politiek*
Een institutioneel onderzoek op het beleidsterrein macro-economische politiek in de periode 1947-1999 (samenstelling: drs. H.M. Schrauwens en A.P. Smit; ISBN 90-74442-80-3) 's-Gravenhage 1999
- 82 *Energiebeleid, deel I*
Een institutioneel onderzoek naar het beleid van de rijksoverheid met betrekking tot het algemeen energiebeleid, de elektriciteitsvoorziening, de kernenergie, de energiebesparing en de duurzame energie, 1946-1994
samenstelling: drs. G. Beks, C.I.L. Houbraken, G.F. van Neer, A.P. Smit en drs. H.M. Schrauwens; ISBN 90-5909-024-1) 's-Gravenhage 2001

- 83 *Energiedelfstoffen*
Een institutioneel onderzoek naar het beleid van de rijksoverheid met betrekking tot de in Nederland aangetroffen energiedelfstoffen over de jaren 1946-1994
samenstelling: dr. L. Hovy, drs. H.M. Schrauwers, A.P. Smit;
ISBN 90-74442-79-x) 's-Gravenhage 2000
- 84 *Integraal beleid verkeer en vervoer*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein overkoepelend inlands verkeer en vervoer, 1945-2000 **nog te verschijnen**
- 85 *Goed vervoerd*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein goederenvervoer, 1945-1996
(samenstelling: drs. N. Marcelis, M. de Koning en drs. A. Spieksma)
nog te verschijnen
- 86 *Iedereen onderweg*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein personenvervoer, 1945-1996
samenstelling: dr. L. Hovy m.m.v. drs. N.P. van Egmond,
drs. M. de Koning en drs. A. Spieksma, ISBN 90-5909-029-2)
's-Gravenhage 2002
- 87 *Reclassering*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein reclassering, 1948-1999
samenstelling: drs. P.R. te Slaa; ISBN 90-74442-82-x) 's-Gravenhage 2000
- 88 *Wie wat spaart, die wat heeft*
Een institutioneel onderzoek op het terrein van het bezitsvormingsbeleid over de periode 1940-1994
samenstelling: A. Ettehoven; ISBN 90-74442-83-8) 's-Gravenhage 2000
- 89 *Sociale Voorzieningen*
Een institutioneel onderzoek op het beleidsterrein sociale zekerheid ten aanzien van sociale voorzieningen, 1940 -1996
samenstelling: J. van der Meer en A. Wittkamp; ISBN 90-5909-009-8)
's-Gravenhage 2002
- 90 *Wapens in het vizier*
Een institutioneel onderzoek naar taken en handelingen op het beleids-terrein wapens en munitie, 1945-1997 (samenstelling: drs. L.P.A. Siepel; ISBN 90-74442-84-6) 's-Gravenhage 2000

- 91 *Consumentenbeleid*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de rijksoverheid op het beleidsterrein consumentenbescherming en consumentenrecht, voorzover dit thans wordt aangestuurd door het ministerie van Economische Zaken, over de jaren 1946-1996
samenstelling: dr. J.A.A. Bervoets; ISBN 90-74442-86-2)
's-Gravenhage 2000
- 92 *Overheidsinformatievoorziening*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de overheidsorganen op het beleidsterrein overheidsinformatievoorzieningen, 1945 - 1999
samenstelling: drs. P. Fijnheer; ISBN 90-5909-035-7) 's-Gravenhage 2003
- 93 *Mededingingsbeleid*
Een institutioneel onderzoek naar het overheidshandelen inzake de economische mededinging over de periode 1946-1998, waaronder inbegrepen het handelen van het Bureau Industriële Eigendom en de Nederlandse Mededingingsautoriteit
samenstelling: dr. J.A.A. Bervoets; ISBN 90-74442-85-4)
's-Gravenhage 2000
- 94 *Milieubeheer*
Een institutioneel onderzoek naar de handelingen van diverse actoren op het beleidsterrein Milieubeheer en de thans daaronder vallende taken van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer over de jaren 1945-1994.
samenstelling: dr. J.A.A. Bervoets, J.W.J.M. Bogaarts, drs. N.C. van Oldenbeek, M. Schaap, drs. J. Velsink; red. dr. J.A.A. Bervoets; 2 delen; ISBN 90-74442-87-0)
's-Gravenhage 2000
- 95 *Rechtspersonen*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de overheidsorganen op het beleidsterrein rechtspersonen, 1945-1998
samenstelling: drs. R. Koster) **nog te verschijnen**
- 96 *Wetenschapsbeleid*
Een institutioneel onderzoek naar het wetenschapsbeleid van de rijksoverheid in de periode 1945-1999
samenstelling: dr. A.P. Versteegh; ISBN 90-74442-88-9)
's-Gravenhage 2000

- 97 *Een academische zaak, deel III*
Een institutioneel onderzoek naar het werkterrein van de academische ziekenhuizen, 1985-
samenstelling: drs. N. van Heezik; ISBN 90-74442-89-7)
's-Gravenhage 2003
- 98 *Weerkorpsen en particuliere beveiligingsorganisaties*
Een institutioneel onderzoek naar actoren en handelingen op het terrein van weerkorpsen en particuliere beveiligingsorganisaties (1945-1997)
samenstelling: drs. M.J. Bagchus; ISBN 90-74442-90-0)
's-Gravenhage 2000
- 99 *“Verraders waarvoor in een bevrijd Nederland geen plaats zal zijn”*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein van de bijzondere rechtspleging, 1945-1952
samenstelling: drs. S.C. Kooijman; ISBN 90-74442-91-9)
's-Gravenhage 2000
- 100 *Handelen met de sterke arm, deel I*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein politie, 1945-1993
samenstelling: drs. M.J. Bagchus; ISBN 90-74442-92-7)
's-Gravenhage 2000
- 101 *Adelsbeleid, adelsrecht en het decoratiestelsel*
Een institutioneel onderzoek naar het adelsbeleid, adelsrecht en het decoratiestelsel na 1945
samenstelling: drs. G. Beks, Y. van Dam-Kooij en M. Swen;
ISBN 90-74442-93-5) 's-Gravenhage 2000
- 102 *Ieder zijn nummer*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de minister van Defensie en de minister van Sociale Zaken (en Werkgelegenheid) op het beleidsterrein dienstplicht 1945-1996
samenstelling: drs. Y.L. Bender, drs. F. van der Doe en drs. M.L. Loef;
ISBN 90-74442-94-3) 's-Gravenhage 2000
- 103 *Gedane buitenlandse zaken*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein buitenland, ontwikkelingssamenwerking en het ministerie van Buitenlandse Zaken, 1945-1990 (1994)
samenstelling: P.L. Groen, drs. E. Burger en drs. J. Steenhuis;
ISBN 90-74442-95-1) 's-Gravenhage 2000

- 104 *Beroepkwaliteit*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein kwaliteitszorg voor de bedrijfsvoering en beroepsuitoefening in Nederland, 1946-1999
samenstelling: dr. J.A.A. Bervoets; ISBN 90-74442-96-x)
nog te verschijnen
- 105 *Ijken en meten*
Een institutioneel onderzoek naar het overheidshandelen op het terrein van de metrologie, 1946-1997.
samenstelling: A.A. Mietes; ISBN 90-5909-013-6) 's-Gravenhage 2001
- 106 *Persoonsregistraties*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein persoonsregistraties 1968-2000
samenstelling: drs. P.R. te Slaa; ISBN 90-74442-97-8) 's-Gravenhage 2000
- 107 *Gezondheid en welzijn van dieren*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de rijksoverheid op het beleidsterrein gezondheid en welzijn van dieren 1945-1998
samenstelling: E.A.T.M. Schreuder; ISBN 90-5909-004-7)
's-Gravenhage 2000
uitverkocht
- 108 *Prijsbeleid en Economische Controle*
Een tweetal institutionele onderzoeken naar het handelen van de rijksoverheid met betrekking tot prijsregulering voor zover dit wordt aangestuurd door het Ministerie van Economische Zaken, over de jaren 1946-1999 en naar het handelen van de Economische Controledienst en zijn voorgangers over de jaren 1946-1999
samenstelling: dr. J.A.A. Bervoets; ISBN 90-5909-005-5)
's-Gravenhage 2000
- 109 *Het mestbeleid*
Een institutioneel onderzoek naar taken en handelingen van actoren binnen het mestbeleid van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 1945-1997
samenstelling: drs. P. Spierenburg; ISBN 90-5909-009-3)
's-Gravenhage 2001
- 110 *Schappelijk welzijn op maat*
Een institutioneel onderzoek naar beleidsterreinen binnen het taakgebied welzijn, 1945-1996
samenstelling: dr. B. Jaski; ISBN 90-5909-007) 's-Gravenhage 2001

- 111 *Verzekerd op weg*
Een institutioneel onderzoek naar het overheidshandelen voortvloeiend uit de Wet aansprakelijkheidsverzekering motorrijtuigen, 1964-2000
samenstelling: drs. B.J. Abels, drs. G. Beks, drs. N. van Heezik;
ISBN 90-5909-010-1) 's-Gravenhage 2001
- 113 *Coördinatie integratiebeleid minderheden*
Institutioneel onderzoek naar het taakveld van de Directie Coördinatie Integratiebeleid Minderheden 1978-1999
samenstelling: drs. C.R. van Troost; ISBN 90-5909-036-5)
's-Gravenhage 2003
- 114 *Werkende arbeidsverhoudingen*
Een institutioneel onderzoek op het terrein van rijksoverheid en arbeidsverhoudingen (1940) 1945-1994
samenstelling drs. E. Burger; ISBN 90-5909-011-X) 's-Gravenhage 2001
- 115 *Internationale samenwerking in de volksgezondheid*
Een institutioneel onderzoek naar het overheidshandelen op het terrein van de volksgezondheid
samenstelling: Y. Alkema; ISBN 90-5909-014-4) 's-Gravenhage 2001
- 116 *Vluchten kan niet meer*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de overheid van de overheidsorganen op het beleidsterrein internationale rechtshulp in strafzaken
samenstelling: drs. A. Mul; ISBN 90-5909-015-2) 's-Gravenhage 2001
- 117 *Voedings- en productveiligheid*
Een institutioneel onderzoek naar actoren en handelingen inzake de bescherming van de volksgezondheid tegen ondeugdelijke voedingsmiddelen en producten, 1945-1996
samenstelling: drs. N.J. van Oldenbeek; ISBN 90-5909-012-8)
's-Gravenhage 2001
- 118 *Ere wie ere toekomt*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de overheid op het beleidsterrein auteursrecht, (1912) 1945-2000
samenstelling: drs. R. Baan; ISBN 90-5909-017-9) 's-Gravenhage 2001
- 119 *De schoonste parel op de Kroon*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van overheidsorganen op het beleidsterrein gratie (1945-2000)
samenstelling: drs. A. Mul; ISBN 90-5909-016-0) 's-Gravenhage 2001

- 120 *Ruimtelijke ordening en geo-informatie*
Rapport institutioneel onderzoek naar het handelen van de rijksoverheid op het terrein van de ruimtelijke ordening en van de geo-informatie, 1945-1999
samenstelling: E.A.T.M. Schreuder; ISBN 90-5909-018-7)
's-Gravenhage 2002
- 121 *Ter voorkoming van erger*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein infectieziektebestrijding en preventieve gezondheidszorg, 1945-1996
samenstelling: drs. J.J. Philippi m.m.v. drs. I.E.C.M. Broos en drs. J. van der Meer; ISBN 90-5909-019-5) 's-Gravenhage 2001
- 122 *Per Undas Adversas*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst en zijn voorgangers, 1945-2002
samenstelling: dr. D. Engelen; ISBN 90-5909-020-9) 's-Gravenhage 2002
- 123 *Onder invloed*
Een institutioneel onderzoek naar het overheidshandelen ten aanzien van verslaving, 1945-1966
samenstelling: drs. J. van de Meer en M. Schaap; ISBN 90-5909-021-7)
's-Gravenhage 2001
- 124 *Gedeelde geschillen*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de rechterlijke macht
samenstelling: drs. R.P.B.A. Dingemans en R.W. Steensma;
ISBN 90-5909-022-5) 's-Gravenhage 2001
- 125 *Cultuurbeheer*
Een institutioneel onderzoek naar het cultuurbeheer van de rijksoverheid in de periode 1945-2000
samenstelling: drs. R.P.B.A. Dingemans en dr. A.D. Versteegh;
ISBN 90-5909-023-3) 's-Gravenhage 2002
- 126 *Internationaal financieel en monetair beleid*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de rijksoverheid op het terrein van internationale financiële en monetaire betrekkingen en beleid, 1945-2000
samenstelling: E.A.T.M. Schreuder; ISBN 90-5909-026-8)
's-Gravenhage 2002

- 127 *Vergoeding van materiële oorlogs- en watersnoodschaden*
Een institutioneel onderzoek op het beleidsterrein financieel-economisch beleid, onderdeel vergoeding van geleden materiële oorlogsschaden als gevolg van de Tweede Wereldoorlog en geleden materiële schaden als gevolg van de watersnoodramp 1953, periode 1940-ca.1980
samenstelling: P.C.A. Lamboo; ISBN 90-5909-025-X)
's-Gravenhage 2002
- 128 *Leraar onder voorwaarden*
Een institutioneel onderzoek op het terrein van arbeidsvoorwaarden en beroepskwaliteit in de sector onderwijs en wetenschappen 1945-2000
samenstelling: drs. T.J. van Galen-Steegstra; ISBN 90-5909-027-6)
's-Gravenhage 2002
- 129 *In eigen hand*
Een institutioneel onderzoek naar het overheidshandelen inzake patiënten-beleid 1945-1997
samenstelling: R. Ubachs; ISBN 90-5909-028-4) 's-Gravenhage 2002
- 130 *Het kanaliseren van de menselijke speelzucht*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de overheid met betrekking tot het beleidsterrein kansspelen 1945-2000
samenstelling: drs. L.P.A. Siepel; ISBN 90-5909-030-6)
's-Gravenhage 2002
- 131 *Emanciperen kun je leren*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein emancipatie en gelijke behandeling 1965-1998
samenstelling: drs. T.J. van Galen-Steegstra; ISBN 90-5909-031-4)
's-Gravenhage 2002
- 132 *Deviezen zijn schaars*
Een institutioneel onderzoek naar het deviezenbeleid van de overheid in de periode 1945-1981
samenstelling: A.A. Mietes; ISBN 90-5909-032-2) 's-Gravenhage 2002
- 133 *Volksgezondheidssubsidies.*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein subsidiëring op het terrein van de volksgezondheid 1945-1997
samenstelling: J. Lendering m.m.v. J. van der Meer; ISBN 90-5909-033-0)
's-Gravenhage 2002

- 135 *Gevangeniswezen en TBS*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein gevangeniswezen en terbeschikkingstelling (TBS) 1945-2000 (samenstelling: T. Bachus, G. Beks en P.R. te Slaa; ISBN 90-5909-034-9) **nog te verschijnen**
- 136 *Volkshuisvesting*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein volkshuisvesting over de jaren 1945-1994.
samenstelling: dr. J.A.A. Bervoets, drs. N.C. van Oldenbeek, drs.J.C.Velsink) ISBN: 90-5909-041-1 's-Gravenhage 2003
- 137 *Kabinet der Koningin*
Een institutioneel onderzoek naar het Kabinet der Koningin 1945-1994 (samenstelling: mr. J.C. van Ingen, G.M. Baldé) 's- Gravenhage 1994
niet in druk verschenen
- 138 *Burgers te Boek*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van overheidsorganen op het beleidsterrein Bevolkingsadministratie en reisdocumenten 1945-1999
nog te verschijnen
- 139 *Friese taal*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van overheidsorganen op het beleidsterrein Friese taal 1937-2002 **nog te verschijnen**
- 140 *Lijkbezorging*
Institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein Lijkbezorging 1945-1998
samenstelling: Carla Lont, Mathilde Kors; ISBN: 90-5909-038-1)
's-Gravenhage 2003
- 141 *Migratiebeleid*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein Migratiebeleid
nog te verschijnen
- 143 *Organisatie Rijksoverheid*
Institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein organisatie van de rijksoverheid 1945-1999
samenstelling: Petra Honnef, Mathilde Kors, Paul Spierenburg, Hanno de Vries; ISBN 90-5909-037-3) 's-Gravenhage 2003
niet in druk verschenen

- 151 *Geld speelt een hoofdrol*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen in het kader van de geldzuivering, onderdeel van het financieel-economische en monetaire beleids-terrein waarvoor de Minister van Financiën verantwoordelijk is 1942-1986
samenstelling: P.C.A. Lamboo; ISBN 90-5909-040-3) 's-Gravenhage 2003
uitverkocht
- 155 *Agrarisch markt- en prijsbeleid en voedselvoorziening*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van overheidsorganen op het beleidsterrein Agrarisch markt- en prijsbeleid en voedselvoorziening, 1934/1945-2000 (samenstelling: drs. A. Mul, drs. M.J.G. Kors, drs. S. Aarts, drs. R. van Abel en J.H. van Tol; ISBN 90-5909-0470)
's Gravenhage 2005
- 156 *Binnenvisserij*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van overheidsorganen op het beleidsterrein Binnenvisserij, 1945-1999
(samenstelling: R. van der Wal; ISBN 90-5909-0454) 's Gravenhage 2004
nog te verschijnen
- 157 *Landbouwkwaliteit en voeding*
Landbouwkwaliteit en voedselveiligheid. Kwaliteit van het uitgangsmateriaal en Biotechnologie 1945-1998
samenstelling: A. Overbeeke); ISBN: 90-5909-042-X) 's-Gravenhage 2004
- 158 *Landbouwstructuurbeleid*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van overheidsorganen op het beleidsterrein Landbouw-structuurbeleid, 1945 – 2000
(samenstelling: A. Mul; ISBN 90-5909-0004) 's Gravenhage 2005
nog te verschijnen
- 166 *O&I: de Nederlandse stay behind-organisatie in de Koude Oorlog*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van overheidsorganen op het beleidsterrein van de Nederlandse stay behind-organisatie in de Koude Oorlog (samenstelling: dr. D. Engelen; ISBN 90-5909-0489)
's Gravenhage 2004

